

СУЧАСНІСТЬ

СЕРПЕНЬ 1969 · Ч. 8 (104)

**З МОЛОДОЇ АМЕРИКАНСЬКОЇ
ПОЕЗІЇ — МАРК СТРАНД**

**ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ПРО ЖУРНАЛ
«МОВОЗНАВСТВО»**

**ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ТЕ-
АТРУ — НЕЛЛІ КОРНІЄНКО ТА
ЛЕСЬ ТАНЮК**

**ДАРІЯ РЕБЕТ: ПРЯЩІВЩИНА
НА ПЕРЕХРЕСНИХ ШЛЯХАХ**

**«SUČASNIST» — AUGUST 1969
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі си-
люети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,—
дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:
PROLOG RESEARCH CORPORATION
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між
Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських
мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському кому-
нізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума
в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог»
і «Сучасність».

Поль Кльодель

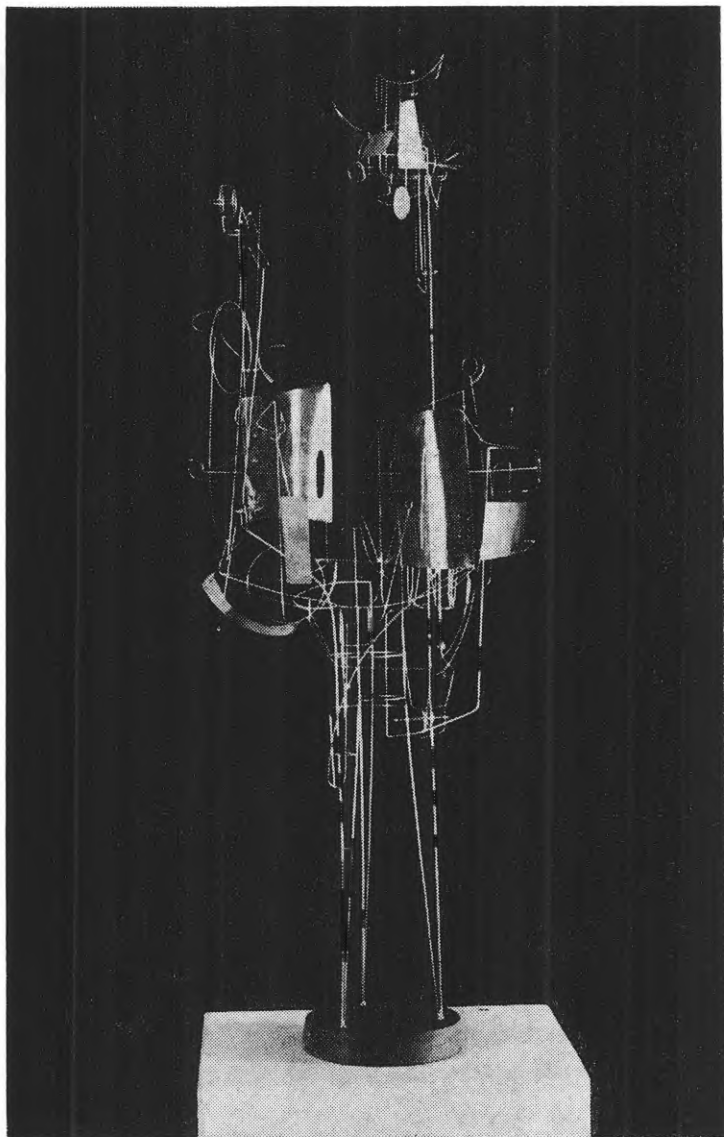
БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна
сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог»
і «Сучасність».

СУЧАСНІСТЬ

Костянтин Мілонадіс,

«Кінетична конструкція МІ»,
хромоніклева сталь, 102 x 38 x 18 см.
Із збірки Марвіна Айзенстїна.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СЕРПЕНЬ 1969 · Ч. 8 (104)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Причини рухатися

Марк Странд

Переклади Марка Царинника

ТІЛЬКИ КОЛИ КРАЄВИД ПРАВИЛЬНИЙ

Це факт, що найясніший краєвид
Підсилюється непевністю.
Гранична гора могла б обтяжити
небо; сонце могло б у кружлянні
пошкодити собі, і жінка,
всупереч своїм прелюбим гаям,
могла б зовсім зникнути,
та тільки коли краєвид правильний.

І тільки коли краєвид правильний,
будуть відомі факти можливості.
Побачити, як бистре море
вкрашає хвилями краї повітря
і сердить чванькуватий місяць
вістями з підводдя,
значить углядіти, як єдиний факт
множить грані в морі.

Тільки коли краєвид правильний,
поділять жінка і гора
проблематичне око; тільки тоді
єдине море прикрасить себе
образів можливостями.

ЛИСТОНОША

Північ.
Він підходить
і стука в двері.
Вибігаю зустріти його.

Пропонована добірка віршів Марка Странда, більшість яких
появилася у його збірці «Причини рухатися» (Нью-Йорк, 1968),
згодом увійде до збірки перекладів Марка Царинника «Глоси».

Він стоїть, плаче,
тицяє мені в обличчя листом.
Каже, що в листі
страшна вістка.
Падає на коліна.
«Простіть мені! Простіть!» благає.

Запрошую його до середини.
Він тре очі.
Його синій костюм
чорнильна пляма
на моїй малиновій канаті.
Безпорадний, нервовий, маленький,
він згортається в клубок
і спить, а я
укладаю собі нові листи
у тому ж дусі:

«Ти житимеш
із завдання болю.
Ти прощатимеш».

ПЕВНІЙ МАЛЯРЦІ КВІТІВ

Не пояснює твоїх картин те,
що твоя мати шалено снила.

Це неначе ти ховала янгола
від фактажного повітря,
щоб ходити коло свого городу,
зеленішого, ніж невістка,
розсудливішого куди, ніж цей схилений світ.

Божевільних звичайно запроторюють,
а водночас і їх сновиддя,
та твоє божевілья процвітає,
тільки щоб дивувати наші зморщені очі
формулами прядіння.

Ми бачимо, як квіти шахрують час
проти стрілки годинника і знозу
стають насінням у розуму небозводі.

— Я либонь волю, щоб ти не казав йому:
«Он там пожежа. А до того ж, ми не можемо
нічого вдіяти, бож ми у цьому поїзді, чи ні?»

Як воно трапилось саме так,
Не певний, та ти сидиш
Поруч мене, зайнятий
Своїми справами,
Коли я раптом бачу
У вікно пожежу.

Штурхаю тебе, кажу:
«Он там пожежа. А до того ж
Ми не можемо нічого вдіяти,
Бож ми у цьому поїзді, чи ні?»
Ти зиркаєш на мене,
Наче я проговорився.

Але наскільки тобі відомо,
Я маю пристрасть до пожеж
І їжджу поїздом,
Щоб не мусів їх гасити.
Либонь поїзди спроможні
Запалювати любов до пожеж.

Я навіть міг би підозрівати,
Що ти замаскований пожежник.
А втім, я міг би
Помилитись. Може,
Це ти любиш
Хорошу пожежу. Хто зна.

Можливо, ти деінде,
Вирішуєш, що оскільки
Не маєш притулку, тобі
Краще не їздити поїздом.
А я, побачивши
Своє обличчя у вікні,
Міг би збрехати про пожежу.

НЕМОВЛЯТА

Рятуймо немовлят.
Біжімо до міста.
Немовлята ридають.

Ти матимеш на собі хутро,
Зачіска твоя буде модна.
Я ж буду у фраку.

Рятуймо немовлят,
Навіть якщо доведеться бігти
В лахмітті до міста.

Не чекаймо до завтра.
Їдьмо до міста
І рятуймо немовлят.

Спішімо.
Вони лежать на товарному складі,
Вікна й двері залізні.

Рожева, мов захід сонця,
шкіра пашить.
Зуби в них

Пробиваються крізь ясна,
Наче надгробні плити.
Хутчій.

Вони заснули.
Тепер заражуються
Своїми снами.

Спішімо.
Їхній крик підноситься
З комина складу.

Мусимо швидшати.
Немовлята вросли в свої костюми.
Маршують весь день на осонні.

Їхній вождь сидить у панцернику, плескає.
Дим виходить йому з шолома.
Ми не бачимо його обличчя:

Ми все ж біжимо.
На складі все більше замикають немовлят.
Вони гудуть, немов сирени.

Ми далі біжимо до центру міста.
Одяг нам обдирається.
Ми не чекатимем до завтра.

Майбутнє завжди починається тепер.
Немовлята врастають у свої костюми.
Біжимо до центру міста.

Хутчій.
Рятуймо немовлят.
Пробуймо врятувати немовлят.

САМОГУБЕЦЬ

Стрибаю з вікна
Немов засинаю,

Вітер подушкою
Сповільнює падіння,

Сповільнює мене,
Неначе сню.

Оточений повітрям,
Зупиняюсь.

Стою, як турист,
Що голубів оглядає.

Люди з вікон
Хочуть мене врятувати.

Роти відкривають.
«Підкиньте каменюку», гукаю,

Бо хочу впасти.
Ніхто не слуха,

Кидають мені мотузок.
І тепер я ходжу,

Говорю з тобою,
Говорю з тобою,

Неначе сниться,
Що я живий.

УТРИМУЮЧИ ЦІЛІСТЬ

У полі
я відсутність
поля.
Так
завжди буває.

Де б я не був,
я те, чого бракує.

Ідучи,
я ділю повітря,
і завжди
повітря
наповнює місяця,
де тіло мое було.

Ми всі маємо
причини рухатись.
Я ж рухаюсь,
щоб утримати цілість.

ДВЕРІ

І знов перед тобою двері, знов той крик
Зривається, шалений голос каже ось-ось.
Комфорту міг кона, і сиплеться у прах
Їй тіла лігво. Хмариться тобі увіч.

Осінній час. Люди стрибають з літаків.
До них стрибають родичі, щоб бути разом.
Із цього вереск. Не хоче ніхто іти.
Ніхто не хоче опинитись позаду.

Перед тобою двері, ти стоїш німий.
Ти дихаєш повільно і зиркаєш в вікно.
Твій лікар ходить у халаті різника
З ножем в руці. І ти це схвалюєш цілком.

І ти пригадуєш, коли прийшов уперш.
З дерев снувалось листя, як ти біг сюди.
Ти гнався саме так, як завжди увяляв.
Твоя рука при дверях. Тут ти увійшов.

МЕРЛІ

Могили глибшають.
Щоночі мерлі мертвіші.

Під в'язами і листопадом
Могили глибшають.

Темні зморшки вітру
Криють землю. Ніч холодна.

Листя зметене до каміння.
Щоночі мерлі мертвіші.

Беззоряна темнота обнімає їх.
Обличчя їхні тьмяніють.

Наші уявлення про них нечіткі.
Вони завжди будуть неясні.

ТАК, ВОНО Є

Світ незугарний,
І люди сумні.

Воллес Стівенс

Я лежу в ліжку.
Борсаюсь усю ніч
У холоднім, спокійнім глибі
Постелі і не можу спати.

Сусід маршує по своїй кімнаті.
На голові в нього гладка
Маска яструба з великим дзьобом.
Він стає коло вікна. Пурпурове

Перо стримить з шолома.
Світло місяця
Розливається по ньому, мов молоко,
Вітер полоще скляні миски його очей.

Засунувши шолома в паперову торбу,
Він сидить у парку, вимахує американський
Прапорець. Його не чути
За деревами й кущами,

Завжди на обдертих окраїнах міста,
Витягає пістоля на таких, як я.
Згинаюсь під кухонним столом,
Кажу собі, що я собака. Хто ж би вбив собаку?

Сусідова дружина приходить додому.
Заходить у світлицю,
Роздягається, волосся спадає по спині.
Вона наче переходить убрід

Довгі, гладкі ріки тіні.
Підошви в неї чорні.
Вона цілує чоловіка в шию,
Суне руку йому в штани.

Мої сусіди танцюють.
Вони качаються по підлозі, він язиком
Їй у вухо, його легені
Наповнені міським смородом.

На вулиці люди лягають
 Коліньми вгору, сльози наповнюють
 Їм очі, попіл наповнює вуха.

Одежу їм здирають з спин.
 Обличчя в них стерті.
 Вершники об'їжджають їх,
 Пояснюють, чому їм треба вмерти.

Сусідка гукає мене, притиснувши
 Губи до стіни за моїм ліжком.
 Вона каже: «Мій чоловік помер».
 Я повертаюся на бік

З надією, що вона не бреше.
 Стіни і стеля моєї кімнати
 Кольору місяця крізь вікна пральні.
 Я заплющую очі.

Я бачу, як мечуся
 По мертвому морю ліжка, падаю,
 Кричу рятуйте, млявий крик
 Душить горлянку.

Я бачу себе в парку
 Верхи на коні, оточений тьмою,
 Ведучи військо миру.
 Залізні ноги коня не згинаються.

Впускаю віжки. Де ж кінчається неспокій?
 Фльоти таксівок збиваються
 У мряці, пасажири засинають.
 Газ витікає

З триколірного димаря.
 Позамикавши двері,
 Люди з канцелярій товпляться,
 Розповідають одне і те ж.

Кожний, хто продав себе, хоче відкупити.
 Нічого не зроблено. Ніч
 В'їдається в їхні тіла,
 Мов іржа.

Усе тьмариться.
 Майбутнє не таке, як було.
 Могили готові. Мерлі
 Успадкують мерлих.

В колі першому (II)

УРИВКИ

Олександр Солженіцин

23. ЦЕРКВА ІОАНА ПРЕДТЕЧІ

Він промовив імення — Агнія, і вітерець зовсім інших, забутих відчуттів овіяв його тіло, сите благами.

Йому тоді було двадцять шість, їй — двадцять один.

Та дівчина була відкілясь не з землі. На лихо для себе вона була вразлива і вимоглива понад ту міру, що дозволяє людині жити. Брови й ніздрі їй інколи так тріпотіли при розмові, буцім вона збиралася на них полетіти. Ніхто й ніколи не говорив Яконову стільки суворих слів, не картав його так за вчинки, ніби цілком звичайні, — вона ж напрочуд вбачала у тих вчинках ницість, нешляхетність. І що більше вона відкривала в Антонові вад, то більше він тягнувся до неї, так дивно.

А сперечатися з нею треба було обережно. Тендітна, стомлювалася вона, сходячи на гору, бігаючи, навіть жваво розмовляючи. І легко ображалася.

А от знаходила в собі силу цілими днями гуляти в лісі. Правда, наперекір всякому уявленню про міську дівчину в лісі, — ніколи не брала з собою книжки: книжка завжала б їй, відволікаючи увагу від лісу. Вона просто блукала там і сиділа, власним розумом доходячи лісових таємниць. Коли Антон ходив з нею разом, його вражала її спостережливість: то — чому стовбурець берези прихилився до землі, то — як міняється ввечері колір лісової трави. Нічого подібного він сам не помічав: ліс і ліс, повітря хороше, зелено. Навіть у Тургенева вона пропускала описи природи: вони ранили її своєю поверховістю.

Лісовий Струмочок — називав її Яконов літом двадцять сьомого року, яке вони провели на сусідніх дачах. Вони разом виходили й приходили, і кожному стрічному виглядали як заручені.

Але дуже далеко було від цього насправді.

Агнія не була ні гарна, ні негарна з себе. Обличчя їй часто мінялося: то в принадно-миловидній усмішці, то в похмуро-непривабливій скупченості. Зросту вона була вище середнього, але вузенька, тендітна, а хода — така легка, мов би Агнія зовсім не потребувала ступати на землю. І хоч Антон був уже досить досвідчений і цінував у жіночому тілі вагому

плоть, та чимось, не тілом, вабила його й Агнія — і, звикнувши, він переконав себе, що як жінка вона йому також подобається, що вона розвинеться.

Однак, залюбки поділяючи з Антоном довгі літні днини, заходячи з ним багато верст у зелену глибину, лежачи поруч на галявах, — вона дуже неохоче дозволяла взяти себе під руку, питала: «Нащо воно?» і пробувала звільнитися. То не була сором'язливість перед людьми: вертаючися в дачний виселок, вона поступалася його гордості і покірливо йшла під руку.

Розміркувавши собі, що він її любить, Антон освідчився в коханні — припав до її колін на лісовій галявці. Глибока туга охопила Агнію. «Як сумно, — говорила вона. — Мені здається, що я тебе обдурюю. Я не маю чого відповісти. Я нічого не відчуваю. Мені навіть жити не хочеться. Ти розумний і блискучий, я мусіла б тільки радіти, а мені жити не хочеться . . .».

Вона так говорила, а кожного ранку тривожно видивлялася, чи немає, бува, зміни в його обличчі, у його ставленні.

Вона так говорила, та говорила й інакше: «У Москві багато дівчат. Восени ти познайомишся з вродливою і мене розлюбиш».

Вона дозволяла обнімати себе і навіть цілувати, та її уста й руки були при тому як неживі. «Як тяжко! — мучилася вона. — Я вірила, що кохання — то зшестя вогненного янгола. І ось ти мене любиш, і мені ніколи не стрінуги кращого за тебе — а мені чогось не радісно, зовсім не хочеться жити».

Були в ній якісь залишки дитинности. Вона страхалася таємниць, що поєднують чоловіка та жінку в подружжі, і ослабленим голосом питала у нього: «А без того не можна?» «Алеж це зовсім, зовсім не головне! — надхненно відповідав їй Антон. — Це лише доповнює наше духовне єднання!» І тоді вперше їй уста злегка ворухнулися в поцілункові, і вона промовила: «Спасибі тобі. Бо інакше для чого було б і жити. Мені здається, я вже починаю тебе любити. Я постараюся неодмінно тебе полюбити».

Тієї ж осені під вечір вони бродили вуличками поблизу Таганської площі, і Агнія озвалася своїм тихим лісовим голосом, який трудно розчуту серед міського гуркоту:

— Хочеш, я покажу тобі одне з найкрасивіших місць у Москві?

І підвела до огорожі маленької кам'яної церкви, пофарбованої в білий та червоний колір і поверненої олтарем у криву безіменну вуличку. За огорожею було тісно, слалася тільки навколо церковці вузенька доріжка для хресного ходу, аби мали місце йти поруч священик та дякон. Крізь ґратчасті віконця мріло у глибині мирне полум'я олтарних свічок та кольорових лампадок. І тут же, в кутку огорожі, ріс великий старезний дуб, він був вищий за церкву, його віти,

уже пожовклі, обтіняли і купол, і вуличку, і тому церква видавалася зовсім крихітною.

— Це церква Іоана Предтечі, — пояснила Агнія.

— Але не найкраще місце в Москві.

— А почекай.

Вона провела його між стовпами хвіртки. На камінних плитах двору лежали жовті й жовтогарячі дубові листки. Мало не в затінку того ж таки дуба стояла староденна шатрова дзвіничка. Вона та ще прицерковна хатка за огорожею заступали сонце, що було вже на вечірньому пружі. У настіж відчинених двійчатих дверях північного притвору зігнулася жебрачка й хрестилася на золотаво-світлу мелодію вечірні, що линула зсередини.

— «Бі же церков та вельми чудна красою і світлостю...» — майже прошепотіла Агнія, тулячися плечем до його плеча.

— Якого вона віку?

— Тобі неодмінно вік? А без віку? Хіба не хороша?

— Хороша, звичайно, але не...

— Так глянь! — вивільнившись з-під його ліктя, схопивши випростаною рукою його долоню, Агнія хутко потягла Антона далі — до паперти головного входу, вийшла з затінку в соняшний потік заходу і сіла на невисокий кам'яний парапет, там, де вривалася огорожа і починався просвіт для воріт.

Антон ажнув. Вони мов би одразу вирвалися з тісняви міста і вийшли на крутогір'я з просторою відкритою долиною. Паперть головного входу крізь розрив парапету стікала на довгі білокам'яні сходи, що багатьома хіднями, розділеними площадками, спускалися по схилу гори до самої Москви-ріки. Ріка горіла на сонці. Ліворуч лежало Замоскворіччя, осліплюючи жовтим блиском шиб; просто — диміли у західне небо чорні труби МОГЕС'у; майже під ногами вливалася у Москву-ріку лискуча Яуза; праворуч за нею простягся Виховний Будинок, за ним височіли різьблені контури Кремлю, а ген-ген палахкотіли на сонці п'ять яро-золотих бань храму Христа Спасителя.

І в цьому золотому сьайві Агнія, загорнута у жовтий шаль — і теж виглядаючи золотою, — сиділа, мружачися на сонце.

— Так! Це — Москва! — захоплено вигукнув Антон.

— Як уміли колись російські люди вибирати місця для церков, для монастирів! — говорила Агнія уриваним голосом. — Я от їздила по Волзі, по Оці, скрізь їх будовано саме так — у найвеличніших місцях.

— Так, це — Москва! — повторював Антон.

— Але вона зникає, Антоне, — прошепотіла Агнія.
— Москва — зникає!..

— Нікуди вона не зникає! Вигадки.

— Цю церкву знесуть, Антоне, — стояла на своєму Агнія.

— Звідки тобі відомо, що знесуть? — розсердився він. — Це художня пам'ятка, її залишать. — Він дивився на крихітну шатрову дзвіничку, у прорізи якої, до дзвонів, заглядало гілля дуба.

— Знесуть! — переконано пророкувала Агнія, сидючи й далі непорушно в жовтому світлі і в жовтому шалі.

Агнію в родині не тільки ніхто не виховував вірити в Бога, ба навпаки: мати її й бабуся в ті роки, коли обов'язково було ходити в церкву — не ходили, не постили, не говіли, фиркали на попів і всюди висміювали релігію, що так мирно уживалася з кріпацьким рабством. Бабуся, мати й тітки Агнії мали власне тверде сповідання: завжди бути по боці тих, кого тиснуть, кого ловлять, кого женуть, кого переслідує влада. Бабусю знали, здається, усі московські народовольці, бо вона прихитала їх у себе і помагала, чим лише могла. Дочки її вдалися в неї і переховували підпільників-есерів та соціал-демократів. А маленька Агнія завжди хвилювалася за зайчика, щоб у нього не вцілили, за коня, щоб його не шмагали. Та Агнія росла — і несподівано для старших це вилілося в ній у думку, що вона — за церкву, тому що церкву начебто *гнітять*.

Чи вона там справді увірувала в Бога, чи змушувала себе вірити, але наполягала, що *тепер* було б нищістю уникати церкви, і, на жах матері й бабусі, стала туди учащати і так мимоволі набирала замилювання у відправах.

— Та з чого ти взяла, що її гнітять? — дивувався Антон. — Дзвонити у дзвони їм не заважають, проскурки пекти не заважають, хресний хід — будь ласка, а в місті та в школі їм і робити нічого.

— Звичайно гнітять, — перечила Агнія, як завжди тихо, незручно. — Раз на неї говорять і друкують, що кому заманеться, а виправдуватися не дають, майно вівтарне описують, священників засилають — хіба то не гніт?

— Де ти бачила, що засилають?

— Цього на вулиці не побачиш.

— І навіть, якщо гнітять! — напосідав Антон. — Її гнітять десять років, а вона гнітила? Десять віків!

— Я тоді не жила, — стинала вузенькими плечима Агнія. — Я живу тепер... Я бачу, що за мого життя.

— Алеж треба знати історію! Незнання — не виправдання! Ти ніколи не замислювалася — як зуміла наша церква перетривати двісті п'ятдесят років татарської навали?

— Виходить, глибока була віра? — догадувалася вона. — Виходить, православ'я було духово сильнішим за мусулманство?.. — вона запитувала, не твердила.

— Вигадько ти! Хіба *душею* своєю наша країна була колинебудь християнською? Хіба в ній протягом тисячі років устрою дійсно прощали напасників? і любили ненавид-

ників? Церква наша вижила тому, що після навали митрополит Кирило першим з русичів пішов на поклін до хана просити охоронну грамоту для духівництва. Татарським мечем! — ось чим російське духівництво огородило свої землі, холопів і богослужби! І, коли хочеш, митрополит Кирило мав рацію, реальний політик. Так і треба. Лише так і беруть верх.

Коли на Агнію натискали, вона не сперечалася. Вона з якимось новим недобмислом дивилася на нареченого.

— Ось на чому збудовані оті красиві церкви з таким вдалим вибором місця! — громив Антон. — На спалених розкольниках! На закатованих нагаями сектантах! Найшла, кого пожаліти — церкву гнітять!..

Він сів поруч неї на зігрітий камінь парасету:

— І взагалі ти несправедлива до більшовиків. Ти не завдала собі труда прочитати їхні великі книги. До світової культури вони ставляться дуже бережно. Вони за те, щоб не було сваволі людини над людиною, а було б царство розуму. А головне — вони за рівність. Уяви: всезагальна, повна і цілковита рівність. Ніхто не матиме привілеїв перед іншими, ніхто не матиме переваги ні у прибутках, ні у становищі. Хіба є щось привабливіше від такого суспільства? Хіба воно не варте жертв?

(Окрім привабливості суспільства, Антон мав таке походження, що треба було якнайшвидше і якнайзручніше пристати, поки не пізно).

— А цією манірністю ти тільки сама собі закриєш дорогу до інституту. І взагалі чи багато важить твій протест? Що ти в силі зробити?

— А що може жінка взагалі? — Її тоненькі кіски (ніхто вже у ті роки не носив кіс, усі стригли, вона ж носила з духу противенства, хоч вони їй і не личили), її кіски розлетілися, одна на груди, друга за спину. — Жінки тільки й здібні, що відвертати чоловіка від великого вчинку. Навіть такі, як Наташа Ростова. Я її страх не люблю.

— За що? — вражено запитав Антон.

— За те, що П'єра не пустила в декабристи! — і слабенький голос їй знов заломився.

З отаких от несподіванок була вона вся.

Прозорий жовтий шаль її обвис за плечима на звільнених напівспущених ліктях і був як тоненькі золоті крила.

Антон обома долонями охопив її лікоть, немов боячися поламати.

— А ти? Пустила б?

— Так, — просто мовила Агнія.

А в тім, він не бачив перед собою подвигу, на котрий його треба було б пускати. Життя його клекотіло, робота була цікава і вела все вгору та вгору.

Повз них проходили, хрестячися на відчинені двері церкви, прилізнілі богомільці, що бралися по сходах з на-

бережної. Входячи за огорожу, чоловіки скидали кашкети. Проте, чоловіків було помітно менше і не було молодих.

— Ти не боїшся, що тебе помітять біля церкви? — без насміху запитала Агнія, але вийшов насміх.

Дійсно вже починалися роки, коли бути поміченим біля церкви кимось із співробітників ставало небезпечно. І Антон таки почував себе тут занадто навидноті.

— Бережися, Агніе, — з ноткою подратованости напоумляв він її. — Нове треба вміти вчасно і розпізнати, а хто не розпізнає — відстане безнадійно. Ти тому потяглася до церкви, що тут кадять твоєму небажанню жити. Слід тобі, нарешті, струнутися, змусити себе зацікавитися, ну, хай би процесом життя, якщо хочеш.

Агнія поникла. Безвільно обвисла її рука з золотим перстеником Антона. Постаць дівчини здавалася кістлявою і занадто вже худю.

— Звичайно, звичайно, — слабким голосом погоджувалась вона. — Інколи я так ясно усвідомлюю, що жити мені дуже трудно, зовсім не хочеться. Такі як я — ми зайві на світі...

У нього защеміло всередині. Вона робила усе можливе, щоб не звабити його. Мужність виконати обіцянку — одружитися з Агнією слабла в ньому.

Вона звела на нього запитливий погляд без усміху.

«І негарна вона все таки», — подумав Антон.

— Напевно тебе чекає слава, успіхи, стійкий добробут, — мовила вона сумно. — Та чи будеш ти *щасливий*, Антоне?.. Побережися і ти. Захоплені *процесом* життя, ми губимо... губимо... ну, як це пояснити... — Вона терла пучку об пучку, шукаючи слово. Муки шукання болісним усміхом відбилися на її обличчі. — Ось дзвін оддзвонив, звуки співучі одлетіли, і вже їх не повернути, а в них же вся музика. Розумієш?..

Вона таки умовила його зайти до середини. Під масивним склепінням кільцева галерія з віконцями, огратованими в староруському стилі, обручем ішла навколо церкви. Низька розіпнута арка вела з галерії під неф серединного храмика. Крізь віконечка в куполі призахідне сонце заливало церковцю світлом, розходилося золотим ряботинням по верхній частині іконостасу й мозаїчному образу Саваофа.

Молільників було мало. Агнія поставила тоненьку свічку на великому мідному стовпі і стояла строго, майже не хрестячись, руки притиснувши до грудей, надхненно дивлячися поперед себе. І розсіяне світло заходу і жовтогарячі відблиски свічок вернули лицям Агнії життя й тепло.

Було два дні перед Різдом Богородиці, і читали довгий канон їй. Канон був невичерпно промовистий, водоспадом лилися атрибути й епітети діви Марії, — і вперше Яконов зрозумів екстазу та поезію цього моління. Канон написав не бездушний церковний читайло, а безвісний великий поет,

полонений монастирем; і спонукував його не скороминущий шал чоловіка до жіночого тіла, а оте вище захоплення, котре здатна викликати у нас жінка.

... Яконов прийшов до пам'яті. Забруднюючи шкіряне пальто, він сидів на купі гострорезних уламків на паперті церкви Іоана Предтечі.

Так, безглуздо зруйнували шатрову дзвіничку й повивертали сходи, що вели до ріки. Тяжко було повірити, що той соняшний вечір і оцеї грудневий світанок минали на тих самих метрах московської землі. Але все таким же далеким був краєвид з гори, і були ті самі вигини ріки, повторені останніми ліхтарями.

... Незабаром по тому він поїхав у закордонне відрядження. А коли повернувся, йому дали написати або майже тільки підписати газетну статтю про загинання Заходу, його суспільства, моралі, культури, про бідкування там інтелігенції, про неможливість розвитку науки. Це була не цілковита правда, але начебто і не брехня. Такі факти траплялися, хоч і не тільки такі. Вагання з боку Яконова могли викликати підозру, заплямувати його репутацію. Та й кому, власне, могла пошкодити така замітка?

Її надрукували.

Агнія поштовою бандероллю вернула йому перстень, прив'язавши ниточкою папірець: «Митрополиту Кирилові».

І він відчув полегшу.

... Він підвівся і, дотягнувшись до гратчастого віконця галерії, зазирнув усередину. Звідти війнуло духом вогкої цегли, холодом і тліном. Неясно вимальовувалося перед очима, що і всередині — купи битого каміння й сміття.

Яконов одхилився од віконця і, відчувши перебої серця, припав до косяка іржавих залізних дверей, що їх не відкривали багато літ.

Крижаним тягарем навалилася на нього знову погроза Абакумова.

Яконов був на вершині позірної влади. Він носив високі чини могутнього міністерства. Він був розумний, талановитий — і його знали як розумного й талановитого. Дома чекала на нього кохана дружина. Рожевощокі, спали в ліжечках його діти. З високих у старому московському будинку кімнат з бальконом складалася його чудова квартира. Вимірювалася тисячами його місячна зарплата. Персональна «Победа» чекала його телефонного дзвінка. А він стояв, припавши ліктями до мертвого каменю, і жити йому не хотілося. І так безнадійно було в нього на душі, що не мав він сили поворухнути ні рукою, ні ногою.

Світало.

Святковою чистотою дихало приморожене повітря. Розкішний волохатий іней загушив широченний пеньок зрубаного дуба, карнизи недоруйнованої церкви, візерунки її вікон, дроти, що тяглися до сусіднього будиночка, і верхівку кружного паркана навколо будівництва майбутнього хмаросага.

24. ПИЛЯННЯ ДРОВ

Світало.

Щедрий княжий іней загушив стовпи *зони та передзонника*, в двадцять ниток переплетених, у тисячі зірок загнутий колючий дріт, нахилий дах дозірної вежі і нескошений бур'ян на пустирі за дротом.

Дмитро Сологдін нічим не затуманеними очима споглядав оте диво й милувався. Він стояв обіч козел для пиляння дров. Мав на собі тілогрійку поверх синього комбінезона, а голова з першою сивиною у волоссі була без шапки. Він був нікчемний безправний раб. Він *сидів* уже дванадцять років, а що дістав повторний таборовий строк, то кінця тюрми для нього не передбачалося. Його дружина зсушила молодість у марнім чеканні. Щоб її не звільнили з теперішньої роботи — а її вже звільняли з багатьох — вона збрехала, що чоловіка у неї взагалі немає, і припинила з ним листування. Свого єдиного сина Сологдін ніколи не бачив: коли його забирали до в'язниці, дружина була вагітна. Сологдін пройшов чердинські ліси, воркутські рудні, два слідства — півроку і рік, з безсонням, вимотуванням сили та соків тіла. І його ім'я, і його майбутнє було давно затоптане в болото. Гаразд його складався з приношених ватяних штанів, що зберігалися в каптьорці на випадок гірших часів. Грошей він одержував на місяць тридцять карбованців, і то не готівкою. Дихати свіжим повітрям він міг лише в певні години, визначені тюремним начальством.

Та нерушимий спокій панував у його душі. Блищали очі, мов у молодика. Розхристані на морозці груди движіли повнотою буття.

Зведені під слідством на сухі мотузочки, знов нарости й набубнявіли його м'язи і просили руху. Тому він з доброї волі і без жодної винагороди виходив кожного ранку пиляти й рубати дрова для тюремної кухні.

З-поза рогу, від прогулянкового двору і окремо поставленої одноповерхової будови «тюремного штабу», з'явився Нержин. Він ішов у незастебненому комбінезоні, в недбало накинутій на плечі тілогрійці, з казенним (і тому до квадратності коротким) рушником на шії.

— Доброго ранку, — уривисто привітався він, а сам роздягався на ходу, зовсім скинув комбінезон і стягнув натільну сорочку.

— Глібонько, ти з глузду з'їхав? Де ти побачив сніг?

— Ось, — буркнув похмуро Нержин, вилазячи на верх погребка. Там лежав обрідно-голчатий пухкий незайманий настил не то снігу, не то інею, і, збираючи його пригорщами, Нержин став завзято натирати собі груди, спину і боки. Він цілу зиму обтирався снігом до пояса, дарма що наглядачі, коли траплялися поблизу, перешкоджали.

— Ну, — озвався Нержин, — не угодив я Антонові. Поставився до Сімки, як до «трупа п'яниці під мавринським парканом». Окрім того вчора вечором він запропонував мені перейти у криптографічну групу, а я відмовився.

Сологдін ворухнув головою, усміхнувся. А коли усміхався, між його світлорусими, ледь сивуватими чепурно підстриженими вусами і такою ж борідкою блищали перли округло-продовгастих, здорових, незащеплених псуванням, але зовнішньою силою пробраних зубів:

— Ти поводишся не як *розчислювач*, а як *пійт*. — Нержин не здивувався. Це була одна з відомих химер Сологдіна: говорити так званою Мовою Граничної Ясности, не вживаючи *пташиних*, себто чужомовних слів. Чи він забавлявся, чи справді вірив у цю вигадку, не можна було зрозуміти, але дуже старанно, часами влучно, часами незграбно, він викручувався, намагаючись уникати в мові навіть найконечніших для нього слів, приміром, «інженер» та «метал». Навіть у службових розмовах і навіть з начальством він тримався цієї лінії і змушував інколи почекати, заки придумас слово.

Це було б неможливо, якби Сологдін старався вислужитися, потрапити на важливішу роботу, дістати підвищену категорію харчування. Та якраз навпаки — Сологдін всіляко уникав звертати на себе увагу начальства і нехтував його милістю.

Так він уславився на шарахці між зеками як загально-визнаний, безсумнівний і безнадійний *дивак*.

Дивацтва за ним було багато. І ніколи не щастило прищипити його і зрозуміти толком: — чи то він поважно, а чи глузує. Коли йому дорікали абсурдністю, він дзвінко реготав: «Нудно живете, панове! Не можуть усі думати на один копил. Що нас чекає? Утихнуть суперечки, зникне обмін думками. Світом занудиш!»

І саме слово «панове», замість «товариші», вживав він начебто через те, що дванадцять років уже не був на волі і не пригадує, як *там*.

Напівроздянений Нержин дотирав себе рушником.

— Ех, — сказав він невесело. — Я з прикрістю помічаю, що Льовка має рацію, скептика з мене не вийшло. На події хочеться — впливати.

І натягнувши малувату сорочку, зачав просувати руки в комбінезон.

Сологдін стояв, прихилившись до козел, картинно склавши руки на грудях.

— То добре, мій друже. Твій *посилений сумнів* — (Мовою Позірної Ясности це звичайно називали «скептицизм») — мусів же колись облущитися. Ти вже не хлопчик — (він був на п'ять літ молодший за Сологдіна) — і повинен духово визначитися, збагнути співвідношення добра і зла в людському житті. Ніде не зробиш того краще, як у в'язниці.

Слова Сологдіна звучали піднесено, але Нержин якось не виявив наміру тут таки і вдатися у великі правічні закони добра і зла. Мокруватий куций вафляний рушник він повісив собі на шию, немов кашне, нахлобучив на голову стару фронтову офіцерську шапку, що вже розлазилася на швах, вдягнув тілогрійку. Зідхнув:

— Тільки те ми і знаємо, що нічого не знаємо.

Узяв пилку підмайстерок Сократів і другою ручкою протягнув Сологдіну.

Їх проймало вже холодком, і вони весело заходилися пиляти. Нержин прокинувся ниньки з поганим настроєм і думав зараз, що табори тільки в перший рік могли його приголомшити, що тепер він іншим духом дихає, що не лізтиме в *придурки*, не страхатиметься *загальних*, — а буде неквапно, звідавши життєві глибини, виходити на вранішній р'озвід у тілогрійці, забрудненій глиною чи мазутом, і витривало тягтиме цілий дванадцятигодинний день — і так усі п'ять років, що лишилися до кінця строку. П'ять років — не десять. П'ять років вижити можна.

І ще він думав про Сологдіна, що засвоїв дещо від його неметушливого розуміння життя; що саме Сологдін дав йому перший поштовх замислитися над тим, що людині не слід розглядати тюрму лише як прокляття, а ще як і благословіння.

Так він роздумував, тягнучи до себе пилку. І ніяк би не міг припустити, що напарник його, тягнучи пилку у свій бік, думав зараз про тюрму як про чистісіньке прокляття, з-під котрого треба ж таки колись вирватися.

Сологдін думав зараз про той великий здобуток, що обіцяв йому волю, якого він потайки досягнув останніми місяцями, а особливо тижнями, у своїй інженерській роботі; про оцінку своєї праці, що її мав вислухати після сніданку, і зміст якої передбачав наперед. З буйною гордістю думав зараз Сологдін про свій мозок, виснажений стількома роками то слідства, то таборного голоду, стільки літ позбавлений фосфору, а все таки спроможний розв'язати складну задачу!

І ще він думав про безперечно недалекий від'їзд Нержина, раз він так необачно говорив з Антоном.

А вони все пиляли й пиляли. Тіла їхні розігрілися, обличчя пашіли жаром, тілогрійки було кинуте на берв'єння, чималенька купа кругляків виросла біля козел.

— Може, досить? — запитав Нержин. — Чи й переколемо.

— Спочиньмо, — погодився Сологдін, відставляючи пилку, аж задзвеніло прогнуте полотно.

Обидва покидали шапки. З густої чуприни Нержина і рідкуватої Сологдіна пішла пара. Вдихали глибоко. Повітря наче досягало найпритхліші куточки їхнього нутра.

— Якщо тебе небавом відправлять у табір, що чекає твою роботу з Дієписання? (це означало — з історії).

— Та що? Зо мною і тут не панькалися. Переховування єдиного рядка запису грозить мені казематом і там, і тут. Доступу до громадської книгозбірні я й тут не маю, а до архівів мене, певно, й до смерти не допустять. Якщо ж говорити про чистий папір, то соснова кора чи береста знайдеться і в тайзі. А переваги моєї від мене жоден шпит не відбере: горе, що я сам пережив і бачу на інших, мені підкаже не один здогад про історію, га? Як ти гадаєш?

— Чу-до-во !! — голосно видихаючи, покликнув Сологдін. — У тій первинній сфері, в котрій розвивається думка...

— «Сфера» — пташине слово, — нагадав Нержин.

— Пробач, — осікся Сологдін. — Бачиш, який я невинахідливий. У тій первинній *окблї* — думка !! — первісна сильна думка визначає успіх кожної справи! І як живе дерево, вона дарує плід лише природно розвиваючись. Книги та чужі міркування — це ножиці, що врізають життя думки. Думку треба спершу знайти самому! — а пізніше можна звірити її з книгою. Ти дуже виріс! Дуже виріс, я навіть не сподівався.

Ставало холоднувато. Знявши шапку з остріжка козел, Сологдін надів її. Надів шапку і Нержин. Його підлестило почуте, але він намагався не дати похвалі вдарити в голову.

А Сологдін не вмовкав:

— Тепер, Глібчику, коли твій від'їзд може застукати зненацька, треба мені поспішити поділитися з тобою деякими своїми правилами. Вони можуть стати тобі в пригоді. Певна річ, мені дуже заважатиме моя недорікуватість, мій слабкий розум...

О, це було в стилі Сологдіна! Перше ніж блиснути думкою, він самоприбіднювався.

— ... Твоя ненадійна пам'ять, — пришвидшував і пособляв Нержин. — І те, що ти взагалі «вмістилище помилок».

— Так-так, власне, — Сологдін показав, усміхаючися, продовгасто-заокруглені білі зуби. — Отож знаючи свою недосконалість, я впродовж багатьох тюремних літ виробляв для себе ці правила, моє залізним обручем скріплюють волю. Ці правила — мов би *загальний огляд шляхів підступу* до роботи («методика», звикло переклав Нержин з Мови Граничної на Мову Позірної Ясности). — Це шляхи втворення робочої єдності: єдності мети, виконавця і його праці.

Вони накинули тілогрійки.

— Так от, коли хочеш, я щоранку розповідатиму тобі звідти якісь твердження.

— Звичайно, Дмитрику! Давай.

Нержин сів на купу кругляків, Сологдін незручно при-
ткнувся на козлах.

— Ось, наприклад: як ставитися до труднощів?

— Не занепадати духом?

— Цього мало.

Попри Нержина Сологдін дивився на зону, на невисокі густі чагарі, геть запуснені інеем і ледь пройняті непевною рожевістю сходу: сонце вагалось, виглянути чи ні. Обличчя Сологдіна зосереджене, худорляве з білявою закучерявленою борідкою й короткими білявими вусами, крило у собі щось староруське і нагадувало лик Олександра Невського.

— Як ставитися до труднощів? — провіщав він. — У царині невідомого труднощі слід розглядати як захований скарб. Переважно: чим трудніше, тим корисніше. Не так цінно, якщо труднощі виникають у твоїй боротьбі з самим собою. Але якщо труднощі постають із збільшення спротиву речі — *це прекрасно!* — гей би рожева зоря сковзнула по розшарілому обличчю Олександра Невського, несучи в собі відблиск прекрасних, як сонце, труднощів. — Найвіддядчливіша путь дослідження: «найбільший зовнішній спротив при найменшому внутрішньому». Невдачі слід розглядати як конечність дальшого прикладання зусиль і скупчення волі. А якщо зусиль *уже* було прикладено чимало — тим *більше* радості від невдач! Бо, виходить, наш заступ ударив у залізну скриню скарбу. Поборювати збільшені труднощі цінно ще тим, що у невдачах *росте виконавець*, співмірно до труднощів, на які наразися!

— Здорово! Сильно! — відізався Нержин з кругляків.

— Тепер слухай: правило останніх вершків! Ділянка останніх вершків! — на Мові Граничної Ясности відразу зрозуміло, що це таке. Роботу вже майже закінчено, мету майже осягнено, все начебто виконано і вивершено, але якість речі — не зовсім *та!* Потрібні доробки, може навіть додаткові дослідження. У цю хвилину втоми й самозадоволення особливо спокусливо кинути роботу, так і не дотягнувши до вершини якості. Праця в ділянці останніх вершків дуже-дуже складна, але й особливо цінна, бо виконується найдосконалішими засобами! Правило останніх вершків у тому й полягає, щоб не відмовитися від цієї праці! І не відкладати її, бо інакше лад думок виконавця виїде з ділянки останніх вершків! І не шкодувати часу на неї, знаючи, що мета завжди — не в найскорішому закінченні, а в осягненні досконалості!!

— Хо-ро-ше! — прошепотів Нержин.

Саме в цю мить біля штабу спецтюрми майнула в шинелі підтягнута постать її начальника підполковника Климентьєва.

— Глібчику, — здивувався Сологдін. — Не вірю своїм очам! Климентіядіс? — (То був рік, коли газети багато писали про грецьких в'язнів, що телеграфували з камер у всі

парляменти і в ООН про своє бідкування. На шарашці, де арештанти навіть дружинам і навіть листівки могли писати не завжди, не говорячи про іноземні парламенти, ввійшло у звичку переробляти прізвиська тюремних начальників на грецький лад — Мишінопуло, Климентіядіс, Шикініді). — Чого Климентіядіс у неділю?

— Хіба не знаєш? Шість осіб на побачення їдуть.

Нержину нагадали про це, і його душу, просвітлілу під час ранішніх дров, знову залило огірчення. Майже рік проминув од останнього побачення, вісім місяців — відколи він подав заяву, — а йому і не відмовляли, і не дозволяли. Нержин, завдяки зосередженому внутрішньому життю, був вільний від заздрости: ні платня, ні харчування інших, достойніших зеків, не каламутили його спокою. Але свідомість несправедливости з побаченнями, що дехто їздить кожні два місяці, а його вразлива тендітна дружина зідхаючи блукає під фортечними мурами тюрем — ця свідомість краяла йому серце.

А до того ж сьогодні був день його народження.

— Їдуть? Е-ех... — так само гірко позаздрив і Сологдін. — Стукачів возять щомісяця, а мені мою Ніночку не побачити тепер ніколи...

(Сологдін не вживав виразу «до кінця строку», бо скуштував неборака, що строкові може не бути кінця).

Він спостерігав, як Климентьев, постоявши з Наделашином, увійшов у штаб.

І раптом скоромовкою заговорив:

— Глібе! Адже твоя дружина знає мою. Якщо поїдеш на побачення, постарайся попросити Надю, щоб вона розшукала Ніночку і переказала їй про мене лише три слова: (він глянув на небо): любить! вірить у неї! надіється!

— Та не дали мені побачення, що з тобою? — роздосадувався Нержин, приміряючися розполовинити кругляк.

— А поглянь!

Нержин озирнувся. Младшина простував до них і здалеку манив його пальцем. Випустивши сокиру, з коротким брязкотом зваливши на землю прихилену пилку, Гліб побіг, мов той хлоп'як.

Сологдін простежив поки младшина завів Нержина до штабу, потім поставив кругляк на попа і з такою люттю розмахнувся, що не тільки розколов його на дві плахи, а ще й увігнав сокиру в землю.

А втім, сокира була казенна.

29. ЗЛІТАЮЧИ ПІД СТЕЛЮ

Відомий на багатьох шарашках старик професор математики Челнов, що писав у графі «національність» не «росіянин», а зек, і кінчав до 1950 року вісімнадцятий рік ув'язнення,

пройшовся вістрям свого олівця по багатьох технічних винаходах від прямогічного казана до реактивного двигуна, а у декотрі з них уклав і душу.

Однако, професор Челнов запевняв, що вираз отой — «вкладати душу», мусить вживатися обачно, що тільки зек напевне має безсмертну душу, а *вольнішці* часом її буває, за суетою, відмовлено. У дружній зеківській розмові над мискою простиглої баланди чи над склянкою гарячого шоколяду Челнов не крився, що думку цю він запозичив у П'єра Безухова. Коли французький солдат не пустив П'єра через дорогу, відомо, що П'єр розреготався: — «Ха-ха! Не пустив мене солдат. Кого — мене? Мою безсмертну душу не пустив!»

На шарашці Маврино професор Челнов був єдиним зеком, якому дозволили не вдягати конбінезона (у цій справі звертались особисто до Абакумова). Головна підстава для такої вільності полягала в тому, що Челнов не був постійний зек шарашки Маврино, а зек переїжджий: у минулому член-кореспондент Академії наук і директор Математичного інституту, він перебував у особливому розпорядженні Берії, і його перекидали кожного разу на ту шарашку, де виникала найневідкладніша математична проблема. Він знаходив загальне рішення, вказував методи розрахунку, і його переводили далі.

Свободою вибирати одіж професор Челнов проте не скористався як звичайні марнославні люди: костюм він надів недорогий, і навіть піджак та штани були різного кольору; ноги взував у валянки; на голову, де збереглося сиве, дуже ріденьке волосся, натягував якусь плетену вовняну шапочку, не то лещетарську, не то дівчачу; та особливо вирізняв його двічі obtулений навколо спини й плечей кумедний вовняний плед, теж трохи схожий на теплу жіночу хустку.

Одначе і плед той і ту шапочку Челнов умів носити так, що вони робили його постать не смішною, а величавою. Довгий овал його обличчя, гострий профіль, владна манера розмовляти з тюремною адміністрацією та ще отой лець блакитнавий полиск вицвілих очей, притаманний лише абстрактному розумові, — все це надавало Челнову дивної схожості чи то з Декартом, чи то з котримось математиком епохи Відродження.

На шарашку Маврино Челнова прислали розробляти математичні засади абсолютного шифратора. У конструкторському бюро і собі шукали прикладної форми такого шифратора. Над цим працювали усі конструктори, крім Сологдіна.

Тільки но приїхавши з Інті на шарашку й оглянувшись, Сологдін відразу заявив усім, що пам'ять його ослабла від довгого голодування, здібності притупилися, та й від народження обмежені, і виконувати він здатний хіба лише підсобну роботу. Так сміливо міг він зіграти тому, що на Інті був не на загальних роботах, а на добрій інженерній посаді і не боявся туди вернутися.

Його, проте, не відіслали, як могло статися, — залишили на пробу. З головного річища роботи, де панували напруження, поспіх, нервовість, Сологдін таким чином вплив у тихий бічний рукав. Там не було йому шани, але й докору не було, начальство контролювало його слабо, він мав удосталь вільного часу і — безнаглядно, криючись, вечорами, — почав на власний розсуд опрацьовувати конструкцію абсолютного шифратора.

Він вважав, що великі ідеї може породити лише спалах самотнього розуму.

І дійсно, за останні півроку він знайшов таке рішення, котре ніяк не давалося десятком інженерам, спеціально для того призначеним, що їх неугавно підганяли й шарпали. Два дні тому Сологдін дав свою роботу на перегляд професорові Челнову, — теж неофіційно. Зараз він ішов сходами поруч професора, шанобливо підтримуючи його під лікоть, серед натовпу зеків, чекаючи присуду своїй роботі.

Але Челнов ніколи не змішував працю і відпочинок.

Поки вони відміряли недалеку відстань коридорами й сходами, він і словом не обмовився про оцінку, якої жадібно очікував Сологдін, а усміхаючися розповідав про ранкову прогулянку з Левом Рубіном. Рубін читав Челнову свою поезію на біблійний сюжет. У ритміці вірша всього два-три зриви, є свіжа рима, наприклад «Озіріс — озорісь» і взагалі вірш непоганий. Змістом це балада про те, як Мойсей сорок літ вів євреїв через пустелю, злидених, спраглих, голодних, як народ божеволів і бунтувався, але правда була не по його боці, а по боці Мойсея, який знав, що кінець-кінцем вони прийдуть у землю обітовану. Рубін безперечно вистраждав цей вірш і вкладав у нього особливий зміст.

Що ж відповів Челнов?

Челнов звернув увагу Рубінову на *географію* Мойсеевого походу: від Нілу до Єрусалиму євреям аж ніяк не треба було йти більше чотирьох сот кілометрів, виходить, що, навіть відпочиваючи у суботи, вільно можна було дійти за три тижні! Отож, чи не слід пригустити, що решту сорок років Мойсей не вів, а *водив* їх по Аравійській пустелі? А звідси — переоцінка...

Челнов працював у кімнаті, прозваній «Мозковий трест». То була затишна комірчина з одним вікном. З вікна видно було двір, де гуляли арештанти, і гайок столітніх лип, яких доля теж не помилувала, а вкrojла в зону, лильовану автоматним вогнем. Липи були так само в щедрому інеї, що окутав їхні високі видовжені верховіття.

Каламутне біле небо окривало землю.

Челнов сів у тверде крісло з високою прямою спинкою, поправив плед, перекинутий з плеча на плече, розгорнув тези, написані на листку з бльокнота, взяв у руку довгий гостро підструганий олівець, що скидався на списа, строго

глянув на Сологдіна — і відразу тон жартівливої гутірки, яку вони щойно вели, став неприпустимий.

Немов величезні крила сплеснули і вдарили в маленькій кімнатці. Челнов говорив не довше як дві хвилини, але так стисло, що між думками його не було часу й дихнути.

Професор замислився, перегнув листок пополам і замовк.

А Сологдін склепив повіки, мов од яскравого світла, і так стояв, незрячий...

Ще після перших слів професора він відчув, як його ошпарило гарячою хвилею. А тепер плечем і боком налягав на лутку вікна, щоб чого доброго не злетіти під стелю на радощах.

...Що міг він, чим був він перед *посадкою*? Хіба він був інженер? — хлопчак, найбільше захоплений своєю зовнішністю і посаджений на п'ять років суперником із ревноців.

І були потім — Бутирки, Прісня, Севураллаг, Івдельлаг, Каргопольлаг...

Була внутрішньотаборова слідча тюрма, видовбана в горі.

Був *кум* — таборовий опер старший лейтенант Камишан, що одинадцять місяців хрипив його на другий строк, на нову десятку. Скільки дати на лагпункті повторних таборових строків — Камишан не озирався на розкладку управління, він аркавив усіх, у кого строки були недостатні, хто тримався в таборі лише *Особливим розпорядженням* — до кінця війни. Він не ламав собі голови, шукаючи звинувачень. Хтось комусь оповів, що з Ермітажу картину продали на Захід — і обоє одержали по десять.

А там ще знову вплуталася жінка — медична сестра, зечка, до якої Камишан, рожевоцокий ставний серцеїд, приревнував Сологдіна. (Приревнував не дарма. Цю медсестру Сологдін і сьогодні згадував з такою відчутною вдячністю тіла, що почасти навіть не жалів, що через неї дістав строк).

Бити Камишан любив палицею, по губах, щоб сипалися зуби з кров'ю. Якщо приїздив у табір верхи (він добре тримався в сідлі) — того дня бив держалном нагайки.

А тривала війна. Навіть на волі все було на картки. А — в таборі? Ні, а — в Гірській Скритці?

Нічого не підписав Сологдін, навчений попереднім слідством. Але дістав ще більше — десять. Прямо з суду його понесли в стаціонар. Він умирав. І вже ні хліба, ні каші, ні баланди не приймало його тіло, приречене на розпад.

Був день, коли його звалили на носили і потягли до моргу, розбивати голову великим дерев'яним молотом, перед тим, як відвезти в могильник. А він — поворужнувся...

І звідти! звідти! — о, сило оновлення життя! — крізь літа неволі, крізь літа роботи, крізь ітеерівський спокійний барак — куди він злетів? Як це сталося? Кому цей Декарт у дівочій шапочці говорить такі хвальної слова?..

...Челнов згорнув листок тез учетверо, увосьмеро.

— Як бачите, тут роботи ще вистачить, — додав він. — Але ця конструкція буде оптимальна з запропонованих. Вона принесе вам волю. І зняття судимости.

Челнов чомусь усміхнувся. Усміх був гострий і витончений, як і риси обличчя.

Усміх був звернений до самого себе. Йому, що зробив на різних шарашках у різні часи куди більше, ніж збирався зробити Сологдін, не грозила ні свобода, ні зняття судимости, та й судимости в нього не було зовсім: давно колись він висловився про Мудрого Батька, як про мерзенну гадину — і от вісімнадцятий рік сидів без присуду, без строку, без надії.

Сологдін розплющив блискучі блакитні очі, по-молодому випростався, промовив дещо театральню:

— Володимире Ерастовичу! Ви дали мені опертя і певність! Мені бракує слів, щоб подякувати вам за увагу. Я — ваш боржник!

Але неухважливий усміх уже блукав на його устах.

Віддаючи Сологдіну рулон, професор згадав:

— Одначе, я винний перед вами. Ви просили, щоб Антон Миколайович не бачив цього рисунку. Але сталося так, що він зайшов у кімнату в мою відсутність, розгорнув за звичкою — і, звичайно, відразу збагнув, що до чого. Довелося зрадити ваше інкогніто...

Усміх зник із уст Сологдіна, він одразу спохмурнів.

— Це так істотно для вас? — подив Челнова супроводився ледь помітним порухом обличчя. — Але чому? На день раніше, на день пізніше...

Сологдін і сам був спантеличений. Він похнюпився. Справді, хіба не настала пора нести рисунок Антонові:

— Як вам сказати, Володимире Ерастовичу... Вам не здається, що тут є деяка моральна неясність?.. Адже це — не міст, не крає, не варстат. У цьому замовленні мало промислового, багато придворного. Коли я увялю собі того *Замовця*, що візьме слухальце нашої установки... Ну, взагалі я працював покищо... для перевірки своїх сил. Для себе.

Він глянув прямо.

Для себе.

Цю форму роботи Челнов знав добре. Загалом то була найвища форма дослідництва.

— Але... в даних обставинах... чи це не завелика розкіш для вас?

Челнов дивився блідими спокійними очима.

Сологдін усміхнувся.

— Даруйте мені, — підтягнувся й направився він. — Це я тільки так, вголос подумав. Не докоряйте собі нічим. Я вам дякую і ще раз дякую!

Він шанобливо потримав безсилу ніжну руку Челнова і з рулоном під пахвою вийшов.

В оцю кімнату він щойно заходив вільним претендентом.

А виходив з неї — обтяженим переможцем. Уже більше не був він господар свого часу, намірів і праці.

А Челнов, не спираючися об спинку крісла, склепив очі і довго просидів так, випростаний, вузьколиций, у плетеній вовняній шапочці.

*

Гліба все більше заливало могутнє святкове почуття перед зустріччю. Десь — певно, в студентському містечку на Строминці, цю останню годину перед побаченням хвилюється й Надя. На побаченні думки розбігаються, забуваєш, що думав сказати, треба зараз описати на папірці, вивчити, знищити (папірця взяти з собою не можна) і лише пам'ятати: вісім пунктів, вісім — про те, що можливий від'їзд; про те, що строк не закінчиться строком — буде ще заслання; про те, що...

*

Дивина! Везли не воронком, як возили раніше, а блакитним міським автобусом меншого розміру.

Автобус стояв перед дверима штабу. Троє наглядачів, якихось нових, переодягнутих у цивільне, у м'яких капелюхах, тримаючи руки в кишнях (де були револьвери), увійшли в автобус першими і сіли по кутках. Двоє з них мали вигляд чи то відставних боксерів, чи то гангстерів. Дуже добрі були на них пальта.

Семеро в'язнів зайшли в автобус крізь єдині передні двері й розсілися.

Зайшло чотири наглядачі в уніформі.

Шофер зачинив двері й надав газу.

Підполковник Климент'єв сів у легкову.

34. НИМОТНИЙ СПОЛОХ

На м'якому сидінні, відкинувшись на м'яку спинку, Нержин, що зайняв місце біля вікна, віддався першому приємному поколихуванню. Поруч нього на двомісній лавці сів Іларіон Павлович Герасимович, фізик-оптик, вузькоплечий невисокий чоловічок з таким підкреслено-інтелігентським обличчям, та ще і в пенсне, з яким звичайно малюють на плякатах шпигунів.

— От, либонь, до всього я звик, — півголосом поділився з ним Нержин. — Можу доволі охоче сісти голим задом у сніг, і двадцять п'ять осіб у столичинському переділі, і конвой трощить валізки — ніщо вже мені не болить і не виво-

дить із себе. Але тягнеться ще від серця єдино жива, що ніяк не відмирає, ниточка — любов до дружини. Не можу, коли її зачіпають. Побачитися в рік на півгодини і не поцілувати? За це побачення у душу наплюють.

Герасимович зсунув до купи тонкі брови. Вони виглядали скорботними, навіть коли він міркував над фізичними схемами.

— Очевидно, — відказав він, — є лише один шлях осягти невразливість: убити в собі всі прив'язання, відректися *усіх* бажань.

Герасимович був на шарапці Маврино усього кілька місяців, і Нержин не встиг добре з ним заізнатися. Але Герасимович подобався йому невимовно.

Більше не розмовляли, замовкли відразу: поїздка на побачення надто велика подія в житті арештанта. Напливають спогади, яким немає місця в будні. Збираєшся з почуттями та думками цілого року і багатьох років, щоб убити їх у куценькі хвилини єднання з рідною людиною.

Надя з Глібом прожили разом один-єдиний рік. Це був рік біганини з портфелями. І він і вона вчилися на п'ятому курсі, писали курсові роботи, складали державні іспити.

Потім відразу прийшла війна.

Надя пише в листі: «Коли ти вернешся...» В тому то й жах, що *вороття* не буде. *Вернутися* — не можна. За сукупних чотирнадцять років тюрми та фронту чого доброго жодної клітинки в тілі не залишиться з тих, що були колись. Можна тільки прийти *наово*. Прийде нова, незнайома людина з прізвиськом колишнього чоловіка, і вона побачить, що того, її першого і єдиного, на котрого вона чекала, замкнувшись чотирнадцять років, — того чоловіка уже немає, він випарувався — молекула за молекулою.

Добре, якщо в тому, другому, житті вони ще раз покохають одне одного.

А якщо ні?..

... Ніколи б Нержин не розлучився з дружиною, і безхмарно минуло б життя його за чисельним інтегруванням диференційних рівнянь, якби родився він не в Росії, або не в ті роки, або сам був не таким.

Це в «Дев'яносто третьому» у Гюго. Лянтенак сидить на дзоні. Він бачить декілька дзвіниць одразу, і на всіх на них сум'яття, усі дзвони б'ють на сполох, та буремний вітер заносить звук, і чує він — безгоміння.

Так якимось дивним слухом ще з юних літ чув Нержин отой німотний сполох — усі живі дзвони: стогін, покрик, поклик, лемент тих, що загивають, які невгаваючий настирливий вітер односив од людського вуха. Гліб виріс, не прочитавши жодної книжки Майн-Ріда, та ще дванадцятирічним він розгорнув величезні «Известия», що ними міг би укритися з головою, і прочитав процес інженерів-шкідників. І цьому процесові хлопчина зразу ж не повірив. Гліб не знав — чому

саме, не міг він збагнути того розумом, але виразно відчув, що те все — несусвітня брехня. Знав він інженерів по знайомих родинях і не міг собі уявити, щоб вони, замість будувати, шкодили.

І в тринадцять і в чотирнадцять років, виконавши завдання, Гліб не біг на вулицю, а сідав читати газети. Він знав прізвища партійних діячів, їхні посади, червоних командирів, наших послів у всіх країнах та іноземних послів у нас. Він перечитував усі промови на з'їздах, спогади старих більшовиків і послідовні історії партії — а їх змінилося декілька, і вони були відмінні одна від одної. Та і в школі їм уже з четвертої кляси витлумачували елементи політекономії, а з п'ятої — суспільствознавство було мало що не кожного дня. Йому давали читати «Пам'яті Герцена», а він гортав і гортав сторінки лєнінського тому і не міг зупинитися.

Чи тому, що вухо йому було молоде, чи тому, що він читав більше, ніж було в газетах — але так ясно відчував він фальш у надмірному, захлипаному звеличанні одного чоловіка, завжди одного. Якщо він — усе, то решта — ніщо? З чистого протесту Гліб не міг ним захоплюватися.

Гліб був усього-навсього дев'ятикласником, коли одного грудневого ранку протиснувся до вітрини з газетою і прочитав, що вбито Кірова. І зненацька, немов у сліпучому світлі йому стало ясно, що вбив Кірова — Сталін, і ніхто інший. Бо тільки йому це могло бути вигідне! І щемлюча самотність поїняла всю Глібову істоту — дорослі, що товпилися навколо, не розуміли такої простої істини!

І от ті самі старі більшовики, що робили революцію, що не мислили свого життя без неї — почали десятками й сотнями відходити в небуття: одні, не дотягаючи до арешту, труїлися у міській квартирі; другі вішалися на дачі; та найбільше і найчастіше — давали себе арештувати, і виходили на суд, і нез'ясовано каюлися, і ганьбили себе найостаннішими словами, і признавалися до служби в усіх на світі чужоземних розвідках. Усе це виглядало так перебільшено, так грубо, так через край — що тільки слонове вухо могло не чути брехні!

Невже ж такі люди не чули? .. Російські письменники, що осмілювалися вести свій родовід од Пушкіна та Толстого, гнітюче-нудно хвалословили тирана. Російські композитори, вихожані на вулиці Герцена, штовхалися, аби скласти біля підніжок найуслєсливіші поспів'я.

Для Гліба Нєржина всю його молодість гудів німотний сполох — і глибоко вкорінювалося рішення: дізнатися і зрозуміти! дізнатися і зрозуміти!

І вечорами на бульвари рідного міста, де більше личило б зідхати до дівчини, Гліб виходив мріяти, як він колись усе те з'ясує, а, може, навіть побуває й за тими мурами, де люди чомусь усі до єдиного обрїзували себе перед смертю. Може, там, за мурами, дасться усе те збагнути?

Він тоді ще не відав — ні як називається та головна тюрма, ні що бажання наші такі сповняються, коли вони справді великі.

Минали роки. Все збулося і сповнилось у житті Гліба Нержина, хоча й виявилось воно геть не легким і не приємним. Його схопили і привезли — саме туди, і там він здивався з тими, ще уцілілими, кого не дивували його здогади, бо мали вони у стократ більше про що розповісти.

Все збулося і сповнилось, але поза тим — не лишилося Нержину ні науки, ні часу, ні життя, ні — дружини... Одна велика пристрасть, оволодівши душею, жорстоко витісняє все інше. Двом пристрастям немає в нас місця.

... Автобус проторохкотів містком через Язуу і йшов далі якимись нескінченними кривулястими непривітними вулицями.

Нержин отямився.

— То нас не в Таганку? Що таке? Нічого не розумію.

Герасимович, одриваючися від своїх невеселих думок, відповів:

— Це Лефортівський вал. Під'їздимо до Лефортівської тюрми.

Автобусові відкрили ворота. Машина вкотилася у службовий дворик і спинилася перед двоповерховою кам'яницею, прибудованою до високої тюрми. На дверях кам'яниці стояв уже підполковник Климент'єв — по-молодецькому без шинелі та шапки.

Щоправда, морозець був невеликий. Під густим захмареним небом залягла безвітряна зимова понурість.

На знак підполковника наглядачі вийшли з автобуса, вишикувались у шереду (лише двоє у задніх кутках продовжували сидіти, револьвери в кишнях) — і арештанти, не маючи часу оглянути головний корпус тюрми, перейшли, слідом за підполковником, до середини.

Там виявився вузький довгий коридор, а в ньому — семеро навстіж відчинених дверей. Підполковник проходив перший і наказував рішуче, як у бою:

— Герасимович — сюди! Лукашенко — тут! Нержин — третя!

І в'язні завертали по одному.

Так само по одному розподілив між ними Климент'єв сімох наглядачів. Нержину припав перевдягнений гангстер.

Всі до єдиної кімнатки були — кабінети слідчих: і так підсліпувате ще й заґратоване вікно; крісло та стіл слідчого під вікном; маленький столик і ослінчик допитуваного.

Крісло слідчого Нержин переніс ближче до дверей і поставив для дружини, а собі взяв незручний ослінець зі щілиною, яка грозила прищемити. На такому ослінці, за таким же вбогим столиком відсиджував він колись шість місяців слідства.

Ще не вивчивши й десятої частки Москви, Надя добре вивчила розташування московських тюрем — цю сумну географію. Тюрми, виявилось, розташовані по Москві рівномірно, продумано, так що з кожного пункту Москви до котроїсь із тютюм було близько. То з передачами, то по довідки, то на побачення, Надя поступово навчилася розпізнавати всесоюзну Велику Луб'янку і обласну Малу, довідалася, що слідчі тюрми є на кожному вокзалі і називаються КПЗ, побувала не один раз і в Бутирській тюрмі, і в Таганській, знала, які трамваї (хоч того не написано на їхніх маршрутних табличках) ідуть до Лефортовської чи підводять до Червоної Прісні. А коло тюрми Матроська Типа — в сімнадцятому році розваленної, а згодом відбудованої та укріпленої, вона і сама жила.

Відколи Гліба повернули з далекого табору знов у Москву, цього разу не на загальні роботи, а до якогось дивовижного закладу — спецтюрми, де годували їх добре, і мали вони справу з наукою, — Надя знову коли-не-коли бачилася з чоловіком. Та не годилося дружинам знати, де саме тримають їхніх чоловіків — і на нечасті побачення їх привозили до різних московських тюрем.

Найвеселіші були побачення в Таганці. Тюрма ця була не політична, а злочинська, і порядки в ній існували заохотливі. Побачення відбувалися в клубі наглядців, де тюремники едналися з музами за допомогою акордеонів; арештантів підвозили по безлюдній вулиці Каменярів у відкритому автобусі, жінки підстерігали на хіднику, і ще до початку офіційного побачення кожен міг обняти дружину, затриматися біля неї, сказати недозволене за інструкцією, ба навіть передати щось із рук у руки. Та й саме побачення проходило невимушено, сиділи рядочком, і слухати розмови чотирьох пар припадало одному глядачеві.

Бутирки — ця, по суті, теж не сувора весела тюрма, здавалася жінкам жахливою. В'язням, що потрапляли на Бутирки з Луб'янок, відразу веселила душу загальна розслабленість дисципліни: в боксах не було сліпучого світла, коридорами можна було ходити, не тримаючи рук за спиною, в камері говорити на повний голос, підглядати під *намордники*, вдень лежати на нарах, а під нарами навіть спати. І ще було добре в Бутирках: можна було вночі ховати руки під шинелю, на ніч не відбирали окулярів, пропускали в камеру сірник, не витрущували з кожної цигарки тютюну, а хліб у передачах різали всього на четверо, а не на дрібні шматочки.

Жінки не знали про ті попуски. Вони бачили фортечний мур у чотири людських зрости, що розтягся на квартал по Новослобідській. Вони бачили залізну браму між могутніми бетоновими стовпами, до того ж браму незвичайну: повільно-розсувну, що механічно відкривала та закривала свою пащечку для воронка. А коли жінок пропускали на побачення,

то вводили їх крізь кам'яне муровання два метри завтовшки і вели поміж мурами в декілька людських зростів у обхід Пугачовської бангги. Побачення давали: звичайним зекам — через подвійні ґрати, між якими походжав наглядач, мов і сам посаджений у клітку; зекам же вищого кола — шарашечникам — через шпирокій стіл, під яким глуха розгородка не дозволяла торкатися ногами і подавати знаки, а на торці столу недріманна статуя наглядача вслухалася в розмову. Та саме гнітюче у Бутирках було те, що чоловіки з'являлися мов би з глибини тюрми, на лівгодини вони наче виступали із цих вологих грубих мурів, якось примарно усміхалися, запевняли, що живеться їм добре, нічого їм не треба — і знову зникали в мурах.

В Лефортово ж побачення було сьогодні вперше.

Вахтар поставив у спискові птичку й показав Наді на довгу одноповерхову будівлю.

У голій кімнаті з двома довгими лавами і незасланим столом уже чекало кілька жінок. На столі стояв плетений кошик та базарні кирзові торбини, очевидно повні продуктів. І хоча шарашечні зеки були цілковито ситі, Наді, що прийшла з невагомими вергунами в мішечку, стало боляче й совісно, що навіть раз на рік вона не може побалувати чоловіка смачненьким. Оці вергуни, вставши раненько, поки в гуртожитку ще спали, вона смажила із залишків білого борошна й цукру на рештках олії. Прикупити ж цукерок або тістечок вона вже не встигла, та й грошей до полочки лишилося мало. Побачення випало на день народження чоловіка, а подарувати було нічого! Хотілося б подарувати йому добру книжку, але й це стало неможливе після минулого побачення: тоді Надя принесла йому чудом роздобуту книжечку віршів Єсеніна. Точнісінько така була в чоловіка на фронті й пропала під час арешту. Натякаючи на це, Надя написала на титульній сторінці:

«Так і все згублене повернеться до тебе».

Але підполковник Климентьєв при ній тут таки вирвав титульну сторінку з написом і повернув їй, сказавши, що жодного *тексту* в передачі бути не може, текст має йти окремо через цензуру.

Довідавшись, Гліб скреготнув зубами і попросив: «Не передавай мені більше книжок!»

Навколо столу сиділо четверо жінок, одна з них молоденька з трирічною дівчинкою. Нікого з них Надя не знала. Вона поздоровкалася, ті відповіли й продовжували жваво розмовляти.

Під другою стіною на коротенькій лаві окремо сиділа жінка років тридцять п'яти — сорока, у блаженкому пальтечку, залпнута вовняною хусткою, ворса якої геть чисто вилізла й оголила просте картате плетіння. Жінка заклала ногу на ногу, обхопила руками коліно і напружено дивилася в підлогу перед собою. Вся поза її виявляла рішуче небажання,

щоб її зачіпали і до неї заговорювали. Нічого схожого на передачу не було в неї ні в руках, ні поруч.

Товариство готове було прийняти Надю, але Надю не тягло до гурту — вона теж берегла свій особливий настрій цього ранку. Підійшовши до самотньої жінки, вона спитала, бо ніде було на короткій лаві сісти віддалік:

— Ви дозволите?

Жінка підвела очі. Вони були цілковито безбарвні. В них не було зрозуміння — про що запитала Надя. Вона дивилася на Надю і поза нею.

Надя сіла, засунула руки в рукава, схилила набік голову, пірнула щочкою у свій штучного каракуля ковчир. І теж зазмерла.

Їй хотілося б зараз ні про що інше не чути, ні про що інше не думати, лише про Гліба, про розмову, яка ось-ось буде між ними, і ще про те довге, що без кінця-краю простяглося у млу минулого і у млу прийдешнього, що було не він, не вона — він і вона разом, а називалося за звичкою утертим словом «кохання».

Та їй не щастило виключитись і не чути розмови за столом. Там розповідали, як харчують чоловіків — що дають вранці, що ввечері, як часто перуть у в'язниці їхню білизну — звідкись усе те знали! невже марнували на це коштовні хвилини побачень? Перераховували, які продукти і по скільки грамів чи кілограмів принесли в передачах. У тому всьому була чіпка жіноча турбота, що робить родину — родиною і підтримує рід людський. Та Надя не подумала так, а подумала: як це образливо-буденно, жаль розмінювати коштовні хвилини! Невже жінкам не спадало на думку розмислити краще — а хто смів засадити їхніх чоловіків? Адже чоловіки могли б бути і не за ґратами, могли б не потребувати отієї в'язничної страви!

Чекати довелося довго. Призначено їм було на десять, але й до одинадцятої ніхто не з'явився.

Останньою, запізнившись та задихавшись, прийшла сьома жінка, уже сивувата. Надя знала її з одного з минулих побачень — то була дружина гравера. Зараз новопрйшла змінила напрямок розмови за столом. Вона почала оповідати про свої клопотання через адвокатів юридичної консультації на Нікольській вулиці. Консультація та довго називалася «Зразкова». Адвокати її брали з клієнтів грубі тисячі і часто відвідували московські ресторани, залишаючи справи клієнтів у незмінному стані. Кінець-кінцем вони у чомусь перейшли міру. Усіх їх арештували. Усім вліпили по десять років, зняли вивіску «Зразкова», але, вже на становищі не зразкової, консультація заповнилася новими адвокатами, і вони знову почали брати грубі тисячі і знову лишали справи клієнтів у незмінному стані. Конечність високих гонорарів адвокати, в чотири очі, пояснювали тим, що треба ділитися,

що вони беруть не лише для себе. Перевірити їх було неможливо, може, вони ні з ким і не ділилися, а багатозначно натякали, що — діляться, що справи, мовляв, проходять через багато рук. Перед глухою стіною закону безпомічні жінки ходили, як перед чотиризростовим муrom Бутирок — злетіти й перепурхнути через неї не було крил, доводилося кланятися кожним відхиленим дверцятam. Перебіг судових справ за стіною видався таємничими прокрутами грандіозної машини, з якої — наперекір очевидності вини, наперекір супротилегності оскарженого і тих, хто його засадив, — можуть інколи, як у льотерії, дивом дивним вискакувати щасливі виграші. І от не за виграш, а за мрію про виграш жінки платили адвокатам.

Дружина гравера непохитно вірила у кінцевий успіх. З її слів було ясно, що вона збрала тисяч сорок, за продаж кімнати та допомоги від родичів, і всі ці гроші переплатила адвокатам; адвокатів змінилося четверо, подано трое прохань про помилування і п'ять оскаржень по суті, вона стежила за рухом усіх цих паперів, і в багатьох місцях їй обіцяли прихильний розгляд. Вона на прізвище знала всіх чергових прокурорів трьох головних прокуратур і дихала повітрям приймалень Верховного суду та Верховної ради. Як і чимало довірливих людей, а особливо жінок, вона переоцінювала вагу кожного підбадьорливого слова й кожного неворожого погляду.

— Треба писати! Треба всім *писати!* — енергійно повторювала вона, схилиючи й інших жінок кинутися її шляхом. — Чоловіки наші мучаться. Свобода не прийде сама. Треба писати!

І ця розповідь також відволікла Надю від власних думок та боляче зачепила. Слухачкам збудженої мови підстаркуватої дружини гравера мимоволі вірилося, що вона випередила й перехитрила їх усіх, що вона неодмінно витягне свого чоловіка з тюрми — і зроджувався докір: а я? чому я не зуміла отак? чому я не така вірна подруга?

Надя лише один раз мала справу з «зразковою» консультацією, склала з адвокатом лише одне прохання, заплатила йому тільки дві з половиною тисячі — і, напевне, мало: він образився і нічого не зробив.

— Еге, — мовила вона неголосно, майже сама до себе, — чи все ми зробили? Чи наше сумління чисте?

За столом її не почули в загальній розмові. А сусідка раптом різко повернула голову, немов Надя штовхнула її чи образила.

— А що можна зробити? — неприязно чітко промовила вона. — Адже все це маячіння! П'ятдесят восьма це — *схороняти довічно!* П'ятдесят восьма це — не злочинець, а *ворог!* П'ятдесят восьму не викупиш і за мільйон!

Обличчя їй вкривали зморшки. У голосі бриніло відстоляне очищене страждання.

Надине серце відкрилося назустріч оцій старшій жінці. Тонем вибачливим за піднесеність своїх слів вона заперечила:

— Я мала на думці, що ми не віддаємо себе до кінця... Он жінки декабристів нічого не шкодували, кидали, йшли... Нехай не звільнення — може можна було б виклопотати заслання? Я погодилася б, аби його заслали зараз в яку хочеш тайгу, за полярне коло, де сонце ніколи не сходить — я поїхала б за ним, усе покинула...

Жінка з суворим обличчям черниці, в облізлій сірій хустці, здивовано й шанобливо глянула на Надю.

— Ви ще маєте силу їхати в тайгу? Яка ви щаслива! А в мене вже ні на що не осталося сили. Здається, першийліпший влаштований старий погодься взяти мене заміж — і я пішла б.

Надю струснуло.

— І ви могли б покинути?.. За ґратами?..

Жінка взяла Надю за рукав пальта.

— Хороша моя! Легко було любити в дев'ятнадцятому віці! Жінки декабристів — хіба вони доконали якогось подвигу? Відділи кадрів хіба викликали їх заповнювати анкети? Хіба їм треба було ховати своє заміжжя, мов ту проказу, щоб їх не вигнали з роботи, щоб не відібрали оті єдині п'ятсот карбованців на місяць? У комунальній квартирі — їх бойкотували? У дворі біля водопроводної колонки — сичали на них, що вони вороги народу? Рідні матері й сестри — штовхали їх до здорового глузду і до розводу? О, навпаки! Їх супроводив шепіт захоплення найкращого товариства! Великодушно вони дарували поетам легенди про свої подвиги. Їдучи в Сибір у власних дорогих каретах, вони не втрачали разом з московською пропискою нещасні дев'ять квадратних метрів свого останнього притулку і не турбувалися про такі дрібниці в майбутньому, як заплямована трудова книжка, комірчина і немає баняка, і чорного хліба немає!.. Красиво сказати — в тайгу! Ви, певно, ще не дуже довго чекаєте!

Голос її готовий був зрватися. Сльози набігли на Надині очі від пристрасних порівнянь сусідки.

— Скоро п'ять років, як чоловік у в'язниці, — виправдувалася вона. — Та на фронті...

— Е, того не рахуйте! — жваво заперечила сусідка. — На фронті — то не це! Тоді ждється легко! Тоді ждуть усі! Тоді можна одверто розповідати, читати листи! А коли ждати, та ще й криючися, та??

І спинилася. Вона побачила, що Наді того пояснювати не треба.

Було вже пів на одинадцять. Увійшов, нарешті, підполковник Климентьев, а з ним гладкий недоброзичливий старшина.

Старшина почав приймати передачі, розриваючи фабричні пакунки печива і переламуючи пополам кожен домашній

піріжок. Надині вергуни він теж ламав, шукаючи запечену записочку, або гроші, або отруту. А Климентьев одібрав од усіх повістки, записав прибулих до великої книги, потім по-військовому випрямився й чітко оголосив:

— Увага! Порядок знаєте? Побачення — тридцять хвилин. Арештантам нічого в руки не передавати. Від арештантів нічого не приймати. Заборонено розпитувати арештантів про роботу, про життя, про розпорядки дня. Порушення правил карається кримінальним кодексом. Далі. З сьогоднішнього побачення заборонено потиски рук і поцілунки. При порушенні — побачення негайно припиняється.

Присмірілі жінки мовчали.

— Герасимович Наталя Павлівна! — викликав Климентьев першу.

Надина сусідка встала і, твердо стукаючи по підлозі фетровими ботами довоєнного випуску, вийшла в коридор.

38. ЩЕ ОДНЕ

Чоловік і дружина Герасимовичі поцілувалися.

Чоловік був маленького зросту, але з дружиною виявився урівні.

Наглядач їм попався смирний простий хлопець. Йому зовсім було не шкода, що вони цілувалися. Він навіть почував незручність, що мусить заважати їм бачитися. Він би відвернувся до стіни і простояв так півгодини, та ба: полковник Климентьев велів усі семеро дверей із слідчих кімнат у коридор лишити відчиненими, щоб самому з коридору наглядати за наглядачами.

Воно й підполковникові було не шкода, щоб люди поцілувалися, він розумів, що витоку державних таємниць від того не станеться. Але й сам він остерігався власних наглядачів та власних арештантів — декотрі з них належали до освідомчої служби і могли на Климентьева ж *капнути*.

Чоловік і дружина Герасимовичі поцілувалися.

Та поцілунок цей не був із тих, які стрясали ними у молоді роки. Цей поцілунок, украдений у начальства і в долі, був поцілунком без барви, без смаку, без пахоців — блідий поцілунок, яким можна обмінятися з мертвим, що привидівся уві сні.

І — сіли, розділені столиком допитуваного з покоробленою диктовою дошкою.

Цей неотесаний маленький столик мав історію багатшу не одного людського життя. Упродовж багатьох років за ним сиділи, ридали і умлівали з жаху, перемагали спустошливе безсоння, прорікали горді гнівні слова чи підписували підленькі доноси на ближніх арештовані чоловіки й жінки. Їм звичайно не давали в руки ні олівців, ні пер — хібащо зрідка для власноручних свідчень. Але й ті, що писали свідчення,

встигли залишити на покоровленій поверхні столу свої позначки — дивні хвилясті або кутасті фігури, які малюються несвідомо і незбагненим способом віддзеркалюють у собі потаємні закутки душі.

Герасимович дивився на дружину.

Першою думкою було — яка вона стала неприваблива: очі підведені запалили колами, навколо уст і очей — зморшки, шкіра на обличчі — плюскла, і, здається, Наташа уже зовсім не слідкувала за нею. Пальтечко було ще довоєнне, давно просилося хоч перелицювати, хутро на ковнірі виріділо, прилягло, а хустка — хустка була з незапам'ятного часу, чи ще не в Комсомольську-на-Амурі куплена на ордер — і в Ленінграді вона ходила в ній до Неви по воду.

Та підлу думку, що дружина негарна, думку, що вибилася з глибини ества, Герасимович задушив. Перед ним була жінка, єдина на цілий світ, яка складала половину його самого. Перед ним була жінка, з якою спліталось все, затримане його пам'яттю. Хіба якась гарненька свіжа дівчина, але з чужою незрозумілою душею, з короткими своїми, цілковито відмінними, спогадами — могла б затінити дружину?

Наташі не було й вісімнадцяти, коли вони познайомилися в одному домі на Середній Писарській біля Львиного місточка на зустрічі тисяча дев'ятсот тридцятого року. За шість днів буде відтоді двадцять років.

Наташі ледве сповнилося дев'ятнадцять, коли його вперше арештували. За — шкідництво.

Початок інженерської роботи Іларіона Павловича припав на той час, коли слово «інженер» не багато чим різнилося від слова «ворог». І коли хорошим тоном вважалося підозрівати в інженері — шкідника. А Герасимович, щойно кінчивши інститут, через короткозорість уже носив пенсне, ну просто вилита копія інтелігента із шпигунських плякатів. Кому треба й кому не треба він у молоді роки ввічливо кланявся і говорив «пробачте, будь ласка» дуже м'яким голосом. А на зборах йому геть чисто відбирало голос, і він сидів, як та миша. Йому зовсім було невтямки, до чого він усіх драгує.

Однак як не викроювали йому діло, ледь-ледь натягли на три роки. А на Амурі відразу звільнили з-під конвою. І туди приїхала до нього наречена, щоб стати дружиною.

Рідко траплялась у них тоді ніч, щоб їм не снився Ленінград. І от вони лаштувались уже повертатися — у тридцять п'ятому. А тут якраз повалили назустріч...

Наталья Павлівна також вглядалася зараз у чоловіка. Колись перед її очима мінялося це обличчя, твердлі уста, промінилися крізь пенсне холодні, а то й жорсткі спалахи. Іларіон перестав розкланюватись і перестав частити своє «вибачте». Йому раз-у-раз докоряли минулим, тут звільняли, там призначали на працю не за освітою — і вони переїздили з місця на місце, бідували, втратили дочку, втратили

сина. І вже на все махнувши рукою, зважилися вернутись до Ленінграду. І припало то на червень сорок першого року...

Тим паче не змогли вони стерпно влаштуватися тут. Анкета тяжіла над чоловіком. Та, лябораторний привид, він не слабнув, а сильнішав од такого життя. Він витримав осіннє копання траншей. А з першим снігом став гробарем.

Зловісна професія ця в обложеному місті була найпо-трібніша і найприбутковіша. Щоб пошанувати в останній раз відійшлих, ті, що вижили, віддавали злиденний кусник хліба. Не можна було не здригаючися їсти той хліб! Та Іларіон виправдував себе так: нас мало жаліли — не жаліймо і ми!

Подружжя вижило. Аби ще перед кінцем бльокади Іларіона арештували за *намір* зрадити батьківщину (у Ленінграді багатьох брали так — за *намір*, бо ніяк було дати просто *зраду* тому, хто не був навіть під окупацією).

Наталя Павлівна розглядала тепер чоловіка — і, дивно, не помічала на ньому слідів тяжких років. Мудро-стримано дивилися його очі крізь блискітливе пенсне. Щоки не позападали, зморщок — ніяких, костюм — дорогий, краватка — старанно вив'язана.

Можна б подумати, що не він, а вона сиділа в тюрмі.

І перша її недобра думка була, що йому в спецтюрмі чудово живеться, звісно, його не переслідують, він віддається своїй науці, зовсім не думає про страждання дружини.

Та вона стлумила в собі цю злісну думку.

І млявим голосом запитала:

— Ну, як там у тебе?

Немов треба було дванадцять місяців чекати цього побачення, триста шістдесят ночей згадувати чоловіка на крижаному вдовиному ложі, щоб запитати:

— Ну, як там у тебе?

І Герасимович, охоплюючи своїми вузькими тісними грудьми ціле життя, що не дозволило силі його розуму розправитися й розцвісти, цілий світ арештантського буття в тайзі та пустелі, у слідчих одиночках, а тепер у добробуті закритої установи, відповів:

— Нічого...

Їм відміряно було півгодини. Піщинки секунд нестримною цівкою стікали у скляне горло Часу. Товпилися першими проскочити десятки запитань, бажань, нарікань — а Наталя Павлівна спитала:

— Про побачення ти коли довідався?

— Позавчора, а ти?

— У вівторок... Мене зараз підполковник питає, чи я тобі сестра.

— Бо те саме по батькові?

— Так.

В пору їхніх заручин, та й на Амурі також, — усі їх вважали братом і сестрою. Була між ними ота щаслива зов-

нішня і внутрішня подібність, яка робить з чоловіка й жінки більше, ніж подружжя.

Іларіон Павлович запитав:

— А як на роботі?

— Чому ти питаєш? — стрепенулася вона. — Ти знаєш?

— А що?

Він децю знав, та не був певний, чи він знає те, що знала вона.

Він знав, що взагалі *на волі* дружини арештантів зазнають утисків.

Та відки було йому знати, що минулої середі дружину звільнили з роботи, бо вона його родичка? Ці три дні, вже повідомлена про побачення, вона не шукала нової роботи — чекала зустрічі, неначе могло статися чудо, і побачення осяяло б світлом її життя, підказало б, що робити.

Але як він міг дати їй путню пораду, він, що стільки років просидів у тюрмі, цілковито відірваний від громадських порядків?

А вирішувати треба було: відректися чи не відректися...

У цьому сіренькому, скупо натопленому кабінеті з тьмяним освітленням крізь загразоване вікно — побачення минало, і надія на чудо гасла.

Наталія Павлівна зрозуміла, що за мізерні півгодини їй годі переказати чоловікові про свою самотність і муку, що він котиться якоюсь своєю колією своїм заведеним життям — все одно нічого не зрозуміє, і навіть краще його не засмучувати.

А наглядач відійшов убік і розглядав тиньк стіни.

— Розкажи, розкажи про себе, — говорив Іларіон Павлович, тримаючи дружину через стіл за руки, і в його погляді світилася та сердечність, яка загорялася для неї і в найжорстокіші місяці бльокади.

— Ларику, в тебе... *зачотів*... не передбачається?

Вона мала на думці *зачоти*, як у приамурському таборі — пропрацьований день числили за два відбутих, і строк кінчався раніше, ніж призначено.

Іларіон похитав головою.

— Які там *зачоти*! Тут їх од віку не було, ти знаєш. Тут треба зробити якийсь великий винахід — ну, тоді звільнять достроково. Та справа в тому, що винаходи тутешні... — він скрива глянув на наглядача, що напіводвернувся, — ...мають особливість вельми небажану...

Не міг він сказати ясніше!

Він тримав дружині руки і легенько терся об них щоками.

Так, у скутому морозом Ленінграді він не вагався брати пайку хліба за похорон з тих, хто завтра сам потребуватиме похорону.

А от зараз — не міг би...

— Сумно тобі самій? Дуже сумно, еге? — ласкаво запитував він дружину і терся щогою об її руку.

Сумно? Уже зараз вона обмирала, що побачення вислизає, скоро урветься, і вона вийде, нічим не збагатившись, на Лефортовський вал, на безрадісні вулиці — сама, сама-самісінька... Притупляюча безцільність кожної справи і кожного дня. Ні солодкого, ні гострого, ні гіркого — життя, як сіра вата.

— Наталочко! — пестив він її руки. — Якщо підрахувати скільки пройшло за два строки, то тепер уже мало залилося. Три роки всього. Всього три...

— Всього три?! — обурено перебила вона і відчула, як голос їй затремтів і вона вже не володіє ним. — усього три?! Для тебе — *всього!* Для тебе пряме звільнення — «особливості небажаної!» Ти живеш серед друзів! Ти віддаєшся своїй любимій роботі! Тебе не водять у кімнати за чорною шкірою! А я — *звільнена!* Мені нема на що жити! Мене нікуди не візьмуть! Я не можу! Я не маю сили! Я більше не проживу й одного *місяця!* місяця! Мені краще — вмерти! Сусіди всіляко мене утісняють, мою скриню викинули, мою полочку зі стіни зірвали — вони знають, що я слова не смію... Що мене можна виселити з Москви! Я перестала бувати у сестер, у тьоти Жені, всі вони знущуються з мене, кажуть, що таких дуреп немає більше на світі. Вони всі мене умовляють розвестися з тобою і вийти заміж. Коли ж кінець? Глянь, на що я перевелася! Мені тридцять сім! Через три роки я буду стара жінка! Я приходжу додому — я не обідаю, я не прибираю в кімнаті, вона мені остогидла, я падаю на канапу і лежу так безсила. Ларику, рідний мій, ну, зроби якось, щоб звільнитися швидше! У тебе ж геніальна голова! Винайди їм щонебудь! Врятуй мене! Врятуй мене!..

Вона аж ніяк не хотіла цього говорити, смутне серце! Стинаючися від ридань і цілуючи маленьку чоловікову руку, вона поникла над покоровленим шерепатим столиком, що бачив не одні такі сльози.

— Ну, заспокойтеся, промадяночко, — вибачливо мовив наглядач, зиркаючи на відчинені двері.

Обличчя Герасимовича перекошено закам'яніло, і занадто заблищало пенсне.

Ридання непристойно рознеслися по коридору. Підполковник грізно виріс у дверях, подивився у спину жінці нищівним поглядом і власноручно примкнув двері.

У прямому тексті інструкції сльози не заборонялися, але у вищому розумінні її — не могли мати місця.

О шостій годині вечора в неділю навіть на шарашці починався загальний відпочинок до ранку. Ніяк не можна було уникнути цієї прикрої перерви в роботі арештантів, бо неділями *вольняшки* чергували лише в одну зміну. Паскудна традиція, з якою, одначе, були безсилі боротися майори та підполковники, бо й сами вони теж не хотіли працювати в неділю вечером. Один Мамурин-Залізна Маска боявся цих порожніх вечорів, коли розходилися вільні, коли заганяли і замикали всіх зеків, що як-не-як під певним оглядом теж були люди, — і йому лишалося самотньо ходити спорожнілими коридорами інституту попри осургучені й опльомбовані двері чи нудьгувати у своїй комірчині між умивальником, шафою і ліжком. Мамурин пробував добитися, щоб Сімка працювала і недільними вечорами, але не подужав зломити консервативність начальства спецтюрми, яке не бажало подвоювати внутрішньо-зонні караули.

От воно й виходило, що двадцять вісім десятків арештантів, нехтуючи мудрими доказами та кодексами про арештантську працю, — у недільні вечори нахабно відпочивали.

Відпочинок той, правда, виглядав так, що незвиклій людині здався б тортурами від нечистого. Надвірна темрява і особлива пильність недільних днів не дозволяли тюремному начальству влаштовувати в ті години прогулянки у дворику або кіносеанси в сараї. Після листування з усіма високими інстанціями, що тяглося цілісінький рік, також було вирішено, що й музичні інструменти типу «баян», «гітара», «балалайка» та «губна гармонія», не говорячи про інші, більшого розміру, — недопустимі на шарашці, бо їхні сумісні звуки могли б допомогти влаштувати підкоп під кам'яний фундамент — (оперуповноважені через стукачів раз-по-раз виясняли, чи немає, бува, у в'язнів якихось саморобних дудок та пицалів, а за гру на гребінці викликали до кабінету і складали окремий протокол). Тим паче не могло бути й мови, щоб у в'язницю допустити радіоприймачі чи бодай дрантиві патефони.

Щоправда, арештантам дозволялося користуватися тюремною бібліотекою. Але спецтюрма не мала коштів на купівлю книжок та придбання шафи на книжки. Просто, призначили Рубіна тюремним бібліотекарем (він сам напросився, думаючи захопити хороші книги), видали йому раз назавжди сотню пошарпаних розрізаних томів на зразок тургеневської «Муму», «Листів» Стасова, «Історії Риму» Момзена — і веліли обертати їх серед арештантів. Арештанти давним-давно книжки ті перечитали, або й зовсім не хотіли читати, а випрошували читиво у вольняшок, що давало оперуповноваженим широке поле для розшуків.

Для відпочинку арештанти мали в розпорядженні десять кімнат на двох поверхах, два коридори — верхній і ниж-

ній, вузенькі дерев'яні сходи між поверхами і убиральною під сходами. Відпочинок полягав у тому, що зекам дозволялося без жодного обмеження лежати на своїх ліжках (і навіть спати, якщо вони втраплять заснути під гамір), сидіти на ліжках (стілців не було), ходит по кімнаті і з кімнати в кімнату хоч би навіть і в самій білизні, скільки заманеться курити в коридорах, сперечатися на політичні теми при ступаках і без жаднісіньких перешкод та обмежень користуватися убиральною. (А втім, той, хто довго сидів у в'язниці і ходив «на оправку» двічі на добу по команді, — може оцінити значення цього безсмертного виду свободи). Повнота відпочинку полягала в тому, що час був *свій, а не казенний*. І тому відпочинок сприймалося як справжній.

Відпочинок арештантів полягав у тому, що ззовні замикалися важкі залізні двері, і ніхто більше не відчиняв їх, не входив, нікого не викликав і не смикав. У ці короткі години зовнішній світ ні звуком, ні словом, ні образом не міг просочитися до середини, не міг потривожити нічию душу. В тому то й був відпочинок, що весь зовнішній світ — вселенна з її зорями, планета з її материками, столиці з їхнім блиском, і бенкети, виробничі вахти — все це западало у небуття, оберталося чорним океаном, майже нерозрізним кризь заготовані вікна при жовтаво-сліпому горінні ліхтарів зони.

Залитий всередині ніколи не гаснучою електрикою МГБ двоповерховий ковчег колишньої присадибної церкви, з бортами, кладеними в чотири з половиною цеглини, безтурботно й безцільно плів кризь чорний океан людських доль і заблудів, кидаючи з ілюмінаторів ледь помітні струмочки світла.

У цю ніч з неділі на понеділок міг розколотися Місяць, могли вигорбитися нові Альпи на Україні, океан міг проковтнути Японію, а то й початися всесвітній потоп — замкнути в ковчезі арештанти ні про що не довідалися би до вранішньої перевірки. Також не могли їх потривожити в ці години телеграми від родичів, надокучливі телефонні дзвінки, напад лихоманки в дитини або нічний арешт.

Ті, хто плів у ковчезі, і сами були невагомі і мали невагомі думки. Вони не були ні голодні, ні ситі. Вони не володіли щастям і тому не боялися його втратити. Голови їхні були вільні од дрібних службових розрахунків, інтриг, просявань; плечі їхні не згиналися від турбот про помешкання, паливо, хліб, дитяче вбрання. Кохання — це одвічне джерело людської насолоди та муки — було безсиле накинути їм свою втіху й агонію. Їхні тюремні строки були такі довгі, що ніхто ще не думав про роки, коли вийде на волю. Чоловіки визначного розуму, освіти й життєвого досвіду, але завжди занадто віддані родинам, щоб залишити досить себе для друзів, — тут належали повністю друзям.

Світло яскравих ламп відбивалося од білих стель, од вибілених стін і тисячами промінчиків пронизувало просвітлілі голови.

Звідси, з ковчега, що впевнено прокладав свою путь крізь морок, легко охоплювався зором колінкуватий заблуджений потік проклятої Історії — відразу весь, як з незмірної високости і докладно, до каміння на дні, мов би у нього занурилися.

У ці години недільних вечорів матерія і тіло не нагадували про себе. Дух чоловічої дружби та філософії вітав під вітрильним склепінням стелі.

Може це і було те блаженство, котре марно намагались означити й показати всі філософи стародення?

49. ХОХМА

...Каган чіплявся до Рубіна, що лежав на ліжку — але здалеку, щоб Рубін не дістав дати йому стусана ногою.

— Леве Григоричу, — говорив він не цілком розбірною глевкуватою мовою, зате повільно. — У вас помітно ослабло відчуття громадського обов'язку. Маса жадає розваги. Тільки ви здатні її задовольнити, а уткнулися в книжку.

— Ісаак, ідіть ви... — відмахнувся Рубін. Він уже встиг лягти на живіт, накривши плечі поверх комбінезона таборовою тілогрійкою (вікно між ним і Сологдіном було відхилене на «грубину Маяковського», звідти тягло приємною сніговою свіжістю) і читав.

— Та серйозно, Леве Григоричу! — не відступався вчипливий Каган. — Всім дуже хочеться ще раз послухати вашу талановиту «Ворону і Лисицю».

— А хто на мене *кумові* стукнув? Не ви бува? — огризнувся Рубін.

Минулого недільного вечора, звеселяючи публіку, Рубін експромтом склав пародію на криловську «Ворону і Лисицю», пересипану таборовими термінами і нестерпними для жіночого вуха виразами, за що його п'ять разів викликали на «біс» і підкидали, а в понеділок викликав майор Мишкін і розпочав діло про розбещування в'язнем Рубіном доброзвичайности ворогів народу; з цього приводу стягнуто було декілька свідчень, а з Рубіна — оригінал байки та пояснювальну записку.

Рубін сьогодні по обіді вже дві години відпрацював у новій виділеній для нього кімнаті, вибрав показові для розшукуваного злочинця переходи *мовного ладу і форманти*, пропустив їх через апарат видимого мовлення, розвісив сохнуті мокрі стрічки з першими здогадами й першими підозрами, але без захоплення новою працею, спостерігав, як Смолосідов запльомбовує кімнату сургучем. Опісля в потоці зеків, як у череді, що повертається до села, Рубін прийшов у в'язницю.

Як і завжди, під подушкою в нього, під матрацом, під ліжком і в тумбочці, упереміш із їжею, лежало десятків півтора переданих йому в передачах найцікавіших (тільки йому, через те їх і не розтягали) книжок: китайсько-фран-

пузький, латинсько-угорський та російсько-санскритський словники (вже два роки Рубін працював над грандіозною, в дусі Енгельса й Марра, роботою, пробуючи вивести усі слова усіх мов з поняття «рука» і «ручна праця» — він не підозрівав, що мунолої ночі Корифей Мовознавства заїс над Марром різак ідеологічної гільйотини); лежали там ще Чапеківі «Салямандри», збірка оповідань вельми прогресивних японських письменників, «For Whom the Bell Tolls» (Гемінґвея у нас огинаються перекладати, бо він перестав бути прогресивним), пара монографій про енциклопедистів, «Жозеф Фуше» Стефана Цвайґа німецькою і роман Ептона Сінклера, що ніколи не перекладався російською.

На світі було неомірно багато книжок, найнеобхідніших, найпершочерговіших, і жадоба прочитати їх усі заважала Рубінові написати хоч одну свою. Тепер Рубін був готовий далеко за північ, цілковито забувши про завтрішній робочий день, тільки читати й читати. Та під вечір і дотепність Рубіна і його пристрасть до сперечань та вигадок набирали особливого розгону — і треба було зовсім небагато, щоб прикликати їх на служіння громаді. Були на шарашці люди, що не вірили Рубінові, вважаючи його стукачем (через ортодоксальні погляди, з якими він не крився), — та не було нікого, хто не захоплювався б його штукарством.

Спогад про «Ворону й Лисицю», приперчену добре схопленим жаргоном блатних, був такий свіжий, що й тепер, услід за Каганом, багато хто в кімнаті почав голосно вимагати від Рубіна якоїсь нової *хохми*. І коли Рубін звівся і — похмурий, бородатий — виліз, як з печери, з-під прикриття верхнього над ним ліжка, всі облишили свої справи й приготувалися слухати. Лише Двостьосов на верхньому ліжку стриг на ногах нігті так, що вони далеко розліталися, та Адамсон під ковдрою продовжував, не обертаючися, читати. У дверях юрмилися цікаві з інших кімнат, серед них татарин Булатов у рогових окулярах різко вигукував: — Просимо! Просимо!

Рубінові зовсім не хотілося тишити юрбу, з-поміж якої декотрі топтали ногами все дороге для нього; і він знав, що нова хохма означатиме з понеділка нові неприємності, нервування, допити в «Шишкіна-Мишкіна». Але будши отим героєм приповідки, хто заради красного слівця не пожаліє й батька рідного, Рубін, навмисне жураччись, діловито озирнувся і промовив у тиші, що запанувала:

— Товариші! Мене вражає ваша Несерйозність. Про яку хохму можна говорити, коли між нами розгулюють зухвалі, але й досі не схоплені злочинці? Жодне суспільство не може процвітати без справедливої судової системи. Я вважаю конечним почати наш сьогоднішній вечір невеличким судовим процесиком. Для зарядки.

— Правильно!

— А над ким суд?

— Над ким би не було! Все одно правильно! — залунали голоси.

— Цікаво! Дуже цікаво! — заохочував Сологдін, усідаючи найзручніше. Сьогодні, як ніколи, він заслужив відпочинок, а відпочивати слід з вигадкою.

Обережний Каган, відчувши, що ним же викликана витівка грозить переступити межу розважливости, непомітно відходив до стіночки сісти на своє ліжко.

— Над ким суд, про це довідається з перебігу судового розгляду, — пояснив Рубін (він сам іще не придумав). — Я, мабуть, буду за прокурора, бо посада прокурора завжди викликала в мене особливі емоції (на шарапці кожен знав, що у Рубіна були особисті ненависники-прокурори, і він уже п'ять років бився сам-на-сам з генеральною й головною військовою прокуратурами). — Глібе! Ти будеш за голову суду. Підбери собі швиденько трійку — безсторонню, об'єктивну, ну, словом, цілковито покірну твоїй волі.

Нержін, роззувши внизу ботинки, сидів у себе на верхньому ліжку. З кожною годиною спливаючої недільної днини він усе більше відчужувався від ранішнього побачення і все більше зливався із звичним арештантським світом. Заклик Рубіна знайшов у нього відгук. Він підтягнувся до торцевих перелець ліжка, спустив ноги між перекладинками і таким чином опинився на трибуні, що здіймалася над кімнатою.

— Ну, хто до мене в засідателі? Залазь!

Арештантів у кімнаті зібралось багато, всім кортіло послухати суд, але в засідателі ніхто не йшов — з обачности або зі страху видатися смішним. По один бік Нержіна, теж нагорі, лежав і перечитував уранішню газету вакуумщик Земеля. Нержін рішуче смикнув його за газету.

— Усміхай! Досить просвічатися! А то й тебе потягне на всьогосвітне панування. Підбери ноги. Будь засідателем!

Знизу залунали оплески.

— Просимо, Земеля, просимо!

Земеля був м'якої вдачі і не міг довго опиратися. Знічено усміхаючися, він схилив через поруччя лисувату голову:

— Обранець народу — велика честь! Що ви, друзі! Я не вчився, я не вмю...

Дружній регіт («Всі не вмємо! Всі вчимося!») був йому відповіддю й вибором у засідателі.

По другий бік Нержіна лежав Руська Доронін. Він роздядгнувся, з головою й з ногами пірнув під укривало та ще й подушкою зверху накрив своє щасливе захоплене обличчя. Йому не хотілося ані чути, ані бачити, ані щоб його бачили. Лише тіло його було тут — думки й душа супроводили Клару, котра їхала зараз додому. Перед самим відходом вона закінчила плести кошачок на ялинку й непомітно подарувала його Русьці. Цей кошачок він тримав зараз під укривалом і цілував.

Бачачи, що даремно було б зачіпати Руську, Нержін озирався, шукаючи другого кандидата.

— Амантай! Амантай! — покликав Булатова. — Іди в засідателі!

Окуляри Булатова задержувато блищали.

— Я й пішов би, так там сісти ніде! Я тут біля дверей, комендантом буду!

Хоробров (він уже встиг постригти Адамсона, і ще двох, і стриг тепер посеред кімнати нового клієнта, а той сидів перед ним голий до пояса, щоб не завдати собі потім клопоту обтрушувати з білизни волосся) гукнув:

— А навіщо другого засідателя? Вирок же десь, певно, уже в кишені? Валяй з одним!

— І то правда, — погодився Нержін. — Нічого дармоїда тримати. А де оскаржений? Коменданте! Ведіть оскарженого! Будь ласка, тихо!

І він постукав великим мундштуком по ліжкові. Розмови стихали.

— Суд! Суд! — вимагали голоси. Публіка сиділа й стояла.

— Аще взиду на небо — ти там еси, аще сніду в ад — ти там еси, — знизу з-під голови суду меланхолійно мовив Потапов. — Аще вселюся в преісподня моря, — і там десница твоя наступит мя! (Потапов зачерпнув закону Божого в гімназії, і в чіткій інженерній голові його збереглися тексти катехизису).

Так само знизу, з-під засідателя, почувся виразний стук ложечки, що розмішувала цукор у склянці.

— Валентулю! — грізно закричав Нержін. — Скільки разів говорили вам — не стукать ложечкою!

— У підсудні його! — залентував Булатов, і кілька послужливих рук притьмом витягли Пряничкова з померок нижнього ліжка на середину кімнати.

— Досить! — запекло випручався Пряничков. — Мені набридли прокурори! Мені набридли ваші суди! Яке право має одна людина судити іншу? Ха-ха! Смішне! Я погорджую вами, парніша! — гукнув він голові суду. — Я... вас!

Поки Нержін стягав суд, Рубін уже все придумав. Темнокарі очі його світилися блиском знахідки. Широким жестом він помилював Пряничкова.

— Відпустіть цього жовторотого! Валентуля з його любов'ю до всесвітньої справедливости цілком може бути урядовим адвокатом. Дайте йому стілець!

У кожному жарті буває невловима мить, коли він стає або негожим і образливим, або враз зливається з надхненням. Рубін перекинув собі через плече коць, мов мантію, виліз у шкарпетках на тумбочку і звернувся до голови:

— Дійсний державний раднику юстиції! Підсудний від явки на суд ухилився, судитимемо заочно. Прошу починати!

У натовпі біля дверей стояв і рудовусий двірник Свирид. Його розумне, з обвислими щоками, поранене багатьма зморшками обличчя привабно сполучало в собі риси суворости й веселости. З-під лоба поглядав він на суд.

За спиною у Свирида з довгим витонченим восковим обличчям, увінчаним вовняною шапкою, стояв професор Челнов.

Нержін оголосив скрипуче:

— Увага, товариші! Засідання військового трибуналу шарашки Маврино оголошую відкритим. Слухайте справу..?

— Ольговича Ігоря Святославича... — підказав прокурор.

— Слухаємо справу Ольговича Ігоря Святославича, князя новгород-сіверського і путивельського, рік народження... приблизно... Чорти б його забрали, секретарю, чому приблизно?.. Увага! Акт обвинувачення, через брак у суду писаного тексту прочитає прокурор.

Далі буде

*Переклад з російської
Оксани Соловей*

Про третій том „Історії українського мистецтва“

Святослав Гординський

Третій том «Історії українського мистецтва», що появився в Києві після томів 1, 2 і 5, охоплює добу від половини 17 сторіччя до 70-их років 18 сторіччя. Це часи Гетьманщини після великої війни Богдана Хмельницького, часи змагання за втримання здобутків національної революції і, врешті, оборони проти зовнішніх сил, які той визвольний порив намагалися знівелювати. У мистецтві це національне зрушення показало свої верхи і низи, у деяких ділянках, як архітектура, воно піднялося до висот, знову ж в інших, як у малярстві, посттупилося перед попередніми досягненнями.

Ту козацьку добу характеризує один панівний тоді в європейському мистецтві стиль — барокко. На Заході цей стиль дехто називає «єзуїтським», проте на Україні він зазнав цілковитого перетворення. Недавній ренесанс, стиль ладу й пропорцій, уже не відповідав духові доби — розмашному, патетичному, заповненому великими поривами. На місце вартостей естетичних прийшло мистецтво сильних почувань, динамізму; форми стали неспокійні, конвульсивні, виробилося замилювання до великих жестів і багатих оздоб. Отож прищеплення барокко саме українському мистецтву можна вияснити й психологічно. Позем степових просторів вимагав контрастів, руху — вгору, вшир, вглиб, які відповідали тодішній складній духовій структурі української людини. Вона, та українська людина, також прагнула вирватися з недавньої духової й фізичної неволі вгору, вшир і вглиб.

Стиль барокко найсильніше і найяскравіше проявився в будівництві. Тодішня провідна верства України — козацтво та церковні діячі, стали головними фундаторами величних будов. Майже кожен видатніший козацький полковник уважав своїм обов'язком збудувати «свій» собор. Усіх їх перевищив гетьман Іван Мазепа, фундатор понад двадцяти будов; він сам збудував чотири монументальні храми, відновив п'ять із старокняжої доби і докінчив будови, початі іншими. Усе, до чого цей гетьман приклав руку, визначалося грандіозністю, справжнім державним розмахом, а з погляду стильового — вишуканим смаком і творчою інтуїцією. Не диво, що це козацьке барокко дістало додаткове означення — «мазепинського». Це була блискуча доба українського мистецтва, на яку Мазепа поклав свою печать, як Медічі на мистецтво

Фльоренції. Весь 18 вік стояв під впливом буйного й досконалого стилю великого гетьмана.

Мурована архітектура бароккової доби цікава тим, що вона в камені почала розробляти принципи, притаманні архітектурі дерев'яній. В архітектурі дерев'яній досконало виробився тип три- і п'ятибанного храму, збудованого на пляні трьох чи п'ятьох 6- або 8-кутників; вони об'єднувалися навколо центрального, що з іншими зрубами творив єдиний простір, над яким підіймалися бані. Зверхній вигляд відповідав просторові середини. Така структура тільки в окремих випадках мала поперечні балки для втримання будови; звичайно ціла структура, не раз понад 40-метрової висоти, опиралася на легко нахилений до середини кістяк стін. Завдяки так званім заламам простір бань, коли дивитися знизу вгору, наче спіралями звужується й ілюзійно продовжується, мов у величезних люнетах, створюючи оптичне піднесення. Вадим Щербаківський ще 1914 року написав окрему студію про «Ілюзійне підвищення високости українських церков» («Записки Українського наукового товариства в Києві», кн. 13). За свідченням сучасних архітектів та інженерів, у цих будовах з дерева українські народні майстри досягли вершка можливостей і дали твори виняткові у всьому світовому будівництві; сьогодні такі будови можна здійснити тільки засобами залізо-бетонної арматури.

Ці власне принципи організації простору, розв'язані дерев'яним будівництвом, українські будівельники застосували в будівництві мурованому. У 18 сторіччі постали такі перлини української архітектури, як Юріївська церква Видубецького монастиря, церкви в Густині, Чернігові, Харкові. При однаковому з дерев'яним будівництвом плянуванні, відміна була та, що дерево не дозволяло давати прикраси, тоді як архітектура мурована широко розвинула ліпні оздоби, використовуючи для цього з барокковою пишнотою все багатство української фльори. Тут українське мистецтво, перестилізуючи рослинні елементи в геометричні узори, показало всю свою несамовиту винахідливість і формотворчість.

Цей порив угору був притаманний не тільки будовам України східньої, а й західньої — Галичини з Лемківщиною й Закарпаттям. Тут культивовано тип церкви тридільної і, при всіх зверхніх відмінах, скрізь був той самий принцип охоплення внутрішнього простору самим кістяком стін, легко нахилених до середини. Такі шедеври галицького будівництва, як церкви в Дрогобичі (дві), Ісаях, Кривці, Росохачі й Маткові, мають вигляд маєстатичних кораблів; у дереві світове будівництво нічого подібного не знає.

Якщо українська архітектура доби барокко досягла висот, криза і творчий спад слідні в малярстві. Нові реалістичні форми знищили дисципліну візантійської традиції, і на творах тодішніх наших мистців добре видно, що релігійне мистецтво базується не на студіях природи, як на Заході, а на передачі з другої руки — на рисунках та гравюрах західніх

мистців. Якщо обличчя, в порівнянні з візантійськими, й зискавали на одуховленості, одержі ставали якимись веретами, що незугарними формами і зовсім нелогічно спадали з незнаної нашим мистцям анатомії людського тіла. У результаті, у порівнянні з мистцями західними, такі наші малярі, як Руткович чи Кондзелевич — навіть не друго-, а третьорядні, такі вони часом безпорадні в розв'язці малярських проблем. Тільки один портрет рятував ситуацію; це можна пояснити тим, що тут маляр був у безпосередньому стикі з своїм моделем і, не маючи для портрета взорів з гравюр, організував малярську площу все ще за принципом ікони. Це виразно видно на основі знаменитих портретів отамана Данила Єфремова, Параскевії Сулими та Григорія Гамалії.

З інших ділянок мистецтва слід згадати гравюру, яка намагалася дотримати кроку подібним творам Заходу. Найоригінальніші й найцікавіші тут так звані *тезиси*, — своєрідні плякати доби, з серією ілюстрацій і релігійним чи філософським текстом. Такі тези були не раз дуже складні і вимагали великого вкладу праці, як, наприклад, *Тезис* митрополита Рафаїла Заборовського роботи Григорія Левицького. Технічно українські мистці були тут на висоті завдання, а попередня візантійська дисципліна, вичутна в їх творах, давала їм змогу творити речі не раз суцільніші від подібних барокових творів Заходу, часто заплутаних у реалізмі й натуралізмі.

Як же ж з цим матеріалом, який ми стисло схарактеризували, упоралися автори III тому «Історії українського мистецтва»? Досить убого й мало задовільно. Тут же ми зараз і застережемося, що це наше зауваження стосується авторів цього тому тільки посередньо. Вони, немає сумніву, куди краще й вичерпніше за автора цих рядків знають мистецтво барокової доби на Україні, твори якого вони можуть спостерігати і вивчати безпосередньо. Але між поглядами цих авторів і тим, що надруковано, мабуть, існує чимала різниця. Не є ні для кого таємницею, що в сучасних умовах в УРСР просунути в друк будь-яку книжку, що торкається національних рис українського мистецтва, справа затяжна. Кожна така книжка, щобільше — кожна стаття, кожен уступ і кожне речення розглядаються під цензурною люпою. В результаті маємо пробили, перекручення, у кращому випадку — недомовлення або банальності. Всі ці риси подибуємо й у III томі «Історії українського мистецтва».

Почнімо з того, що про велику будівельну діяльність гетьмана Івана Мазепи не сказано й слова. В одному тільки місці згадується його прізвище при гетьманських гербах, а в ще іншому при вихвалюванні царя Петра.

У цьому плані недомовлень на перше місце висувається намагання замаскувати варварські знищення українських пам'яток мистецтва. Читач III тому історії мистецтва весь час мусить здогадуватися, чи ті пам'ятки українського мистецтва, про які мова, існують, чи ні, бо часто автори пи-

шуть про неіснуючі пам'ятки так, наче б вони існували. Наприклад, на сторінках 53—54 читаємо:

Високим досягненням дерев'яного церковного будівництва Чернігівщини XVIII століття було вирішення інтер'єра дерев'яних, переважно п'ятизрубних церков... Найкращим прикладом цього може бути інтер'єр дерев'яної церкви в Пакулі. З технічного боку найвиразніше й найсміливіше об'єднання п'яти приміщень церкви у великий і єдиний простір здійснено майстром Панасом Шолудьком у Вознесенській церкві села Березни (іл. 32, 33).

Інтер'єр Троїцької церкви в Пакулі є (! — С. Г.) найкращим художнім виразом конструктивної системи п'ятибанної церкви... Стіни зрубу і багатоярусного покриття мають (!) нахил до середини приміщення. Високе приміщення з нахилом стін і багатоярусне покриття, утворене повторенням елементів зрізаної піраміди та восьмерика посилюють (!) ілюзію, завдяки якій висота приміщення здається (!) більшою, ніж вона є (!) насправді (іл. 34, 35).

Але про те, що ці дві описані в «Історії українського мистецтва» церкви як такі, що «є», давно не існують, довідуємося не з тієї історії мистецтва, а з іншого видання:

В Березні існував храм, збудований з дерева теслею Панасом Шолудьком з Ніжена. Зруйнування цієї споруди, як і в Нових Млинах та Пакулі, є втратою не тільки для українського, але й світового мистецтва... Подібного блискучого конструктивного і художнього розв'язання проблеми організації і висотного розкриття внутрішнього простору не знає світова архітектура (Г. Логвин, По Україні. Київ, 1968, стор. 110).

Подібно в теперішньому часі, отже, як існуючі, описані такі знищені радянським урядом церкви, як монументальний Миколаївський (Військовий) собор і собор Братського монастиря в Києві, дві мазепинські будови, надбрамна церква-дзвіниця Кирилівського монастиря в Києві з 1760 року, твір І. Григоровича-Барського, та Покровська церква в Переяславі, знищена в 1936—37 роках.

Проте, якщо більшість мурованих церков, завдяки опірності свого будівельного матеріалу, протистояла негайному знищенню, гірка доля постигла церкви дерев'яні, які легко було розібрати і використати матеріал для інших, більш утилітарних будов у колгоспах. Вистачить згадати, що з п'яти дерев'яних церков у місті Лебедині уціліла тільки одна, та й та з обідраним іконостасом (Михайлівська церква, 1748); в недалекому від Лебедина Межиріччі знищено церкву Преображенську (1745); про дві церкви в Лимані, з яких кожна була висотою понад 40 метрів, в історії мистецтва навіть не згадано, тоді як ті церкви, разом з 42-метровою церквою у Верхньому Бишкіні з 1772 року (знищена) були прототипом славетного

мурованого Покровського собору в Харкові; знищено знамениті церкви в Червоному Осколі біля Ізюма, церкву в с. Артемівці, збудовану геніальним Якимом Погрібняком, автором Троїцького собору в Новоселиці (пізніше Новомосковському). Знищено 1934 року церкву св. Параскеви в Росошках, фундовану Іваном Гонтою, разом з прегарним іконостасом. Все це були ключові твори української архітектури, без яких годі створити собі справжній її образ. А ми згадуємо тільки частину найкращих.

Про деякі будови барокового періоду написано так загалом, що не те, що звичайний читач, а й дослідник мистецтва стає не раз спантеличений. Чому, наприклад, П. Юрченко пише про славетний п'ятибанний собор Ведмедівського монастиря (висота 49 метрів) у теперішньому часі? Він же не існує. У теперішньому часі описується й знаменита церква св. Покрови в Ромнах, що була взором для мурованої церкви св. Юрія у Видубецькому монастирі, яка, перенесена до Полтави, погоріла там під час воєнних дій 1941 року. Зате Юрченко пише в часі минулому про Троїцький собор Погрібняка в Новоселиці, хоч Логвин у своїй книжці описує його як існуючий. Вершком цієї плутанини є подана Юрченко висота цього дев'ятибанного собору — «заввишки 65 метрів». Тим часом В. Січинський у своїй історії українського мистецтва подає висоту — 45 метрів, а Логвин у своїй книжці — 37 метрів. Кому ж з них вірити? На додаток у «Пам'ятниках архітектури України», виданих Академією архітектури Української РСР у Києві 1954 року, на нарисованому там плані Троїцький собор має тільки 31 метр висоти, отже, більш ніж на половину менше від розміру, поданого «Історією українського мистецтва». Якщо цей собор існує, то як же ж можлива така плутанина з його обмірами?

Гірша від самих церков доля спіткала знамениті барокові іконостаси, які зазнали майже тотальної руйнації. М. Гембарович, що пише про скульптуру та різьблення, як може, намагається приховати факти знищення; в результаті, йому не було про що писати, і його розділ вийшов дуже вбогенький. Діри намагається він латати матеріалом західньоукраїнським. При читанні його статті виринає питання: чи до історії мистецтва належать тільки об'єкти збережені, чи також ті, про які знаємо, що вони були і маємо з них докладний фотоматеріал? Такий матеріал поставив би розділ Гембаровича на зовсім інший рівень. Згадаймо збережені і добре відомі репродукції іконостасів з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, з Миколаївського (Військового), з церкви св. Юрія Видубецького монастиря (всі добре зрепродуковані в книжці Ю. Лукомського про Київ), далі іконостаси Преображенського собору в Ізюмі, церкви на Засуллі в Ромнах, Миколаївської церкви в Ніжені, Троїцького собору в Густині (про іконостас якого Гембарович пише, що він «є»), два іконостаси Молчанського монастиря в Путивлі, іконостас у Березні. Окрему монографію можна б написати про монументальний (20

метрів — п'ять поверхів!) іконостас Троїцького собору в Чернігові абож про іконостас Єлецького монастиря там таки. Нічого з цих знищених шедеврів в «Історії мистецтва» не репродуковано, нема навіть зацілілого іконостасу Успенської церкви в Сорочинцях, про який Логвин у своїй книжці пише, що він «тепер, після загибелі величезних іконостасів Чернігова, Києва, Ромена, Ніжена, Мгара і Полтави, є «унікальним».

Тут то вчинено «традицій підрізацію», як це глузливо (і мимохіть викривально) писав Павло Тичина. Все, що дозволено Гембаровичеві написати з приводу зникнення деяких з тих пам'яток, так це маленьке зауваження, що вони «не збереглися».

Наш огляд тільки двох розділів «Історії українського мистецтва», про будівництво і різьблення, показує достатньо, як українське мистецтво цієї доби вийшло в тій історії збіднене й викривлене.

Кілька слів треба нам ще сказати про обопільні впливи українського й московського мистецтва, які підкреслюються в кількох місцях того видання. Як видно з поданого матеріалу, самі автори історії вважають російські впливи на українське мистецтво радше поверховими; їх можна простежити на зовнішніх оздобах харківського Покровського собору та на деяких церквах чернігівських. Одночасно, читаємо, українські «зодчі», що працювали в Москві, будували там споруди зовсім в українському стилі:

Так, наприклад, виходець з України, тобольський митрополит Ліщинський, на початку XVIII століття будував кілька культових, виразно українських споруд у Тюмені й Тобольську, які збереглися донині. Форми українських церков можна вбачати в таких відомих пам'ятках, як собор Донського монастиря, церква Успіння на Покровці (1695—1699, зодчий П. Потапов), трапезна Симонового монастиря (1667) і дзвіниця Ново-Дівичого монастиря в Москві (1690), а також церкви в селах Бурцевому і Куровому під Москвою (кінець XVII ст.).

Від історії мистецтва можна було чекати вияснення, в чому саме полягає різниця між українською та російською архітектурою. Тоді як російські впливи на Україні були більш поверхові, стосувалися переважно оздоб або бань, українські впливи на російське мистецтво перетворювали будівельні концепції в їх основі. Типом московської церкви був куб, на який насаджувано центральну баню, а на рогах будови, по діагоналі, чотири менші. На відміну від цього український тип був центричний; бані в церквах тридільних ішли по осі із сходу на захід, а в п'ятибанному типі бані теж були розставлені на раменах хреста, тобто знову на осях. Цей принцип змінив і бароккову російську архітектуру. Під українським впливом постали в Москві не тільки чотири згадані в історії мистецтва будови, а й інші: церква Володимирської Богома-

тері (1691), церква великомученика Микити, церква Покровська Ново-Дівичого монастиря, що наслідує трибаний український плян. Поза Москвою годі не згадати церкви Богородиці в Нижньому Новгороді (1719) та церкви в селі Філі б. Москви. Цей вплив був дуже тривалий, ще 1801 року в Угличі збудовано церкву Різдва Христового за українським пляном.*)

Про вплив української архітектури на російську писав також у своїй німецькій книжці про Київ Юрій Лукомський (Мюнхен, 1923). Він зазначає, що українські впливи зайшли далеко на північ, аж до Вологди й Олонецька, а форми бань соборів у Казані й Костромі наче скопійовані з київських софійських (барокових). На куполах далекого Солвічегодська й Галів відбилися форми бань галицьких церков.

Все це була цікава тема, яку слід було з'ясувати в «Історії українського мистецтва», та, на жаль, її збуто одним невеличким уступом, який ми зачитували.

Наш огляд III тому «Історії українського мистецтва» ми свідомо обмежили архітектурою, про яку ця історія саме пише, що вона дала твори, які були «пам'ятниками самоутвердження нації». Ця архітектура своїми розв'язками проблем мала й інтернаціональне значення, що годі сказати про інші ділянки тодішнього мистецтва. Беручи до уваги ці національні й міжнародні моменти, ми тим болючіше сприймаємо до теперішню безглузду руйнацію незамінних пам'яток нашого минулого. Стверджуючи і підкреслюючи це, ми одначе виявили б необ'єктивність, коли б не згадали й того факту, що останніми роками уряд Української РСР намагається якоюсь мірою зберегти те, що ще не доруйноване. У ділянці консервації тепер на Україні чимало робиться, а громадські виступи проти руйнації різних пам'яток часто досягають своєї мети.

Як і попередні томи, третя книга «Історії українського мистецтва» оформлена добре. Помітне, одначе, те, що деякі кліша виконано не з нових, сучасних фотографій, а з репродукцій або старих світлин, і це навіть тоді, коли йшлося про уцілілі важливі об'єкти, як от Покровський собор у Харкові, Преображенська церква в Сорочинцях, брама Заборовського в Києві, Успенський собор у Новгороді Сіверському, Миколаївський собор у Ніжені та інші. Немає репродукції Козелецького собору. Закрадається думка, що новіших фотографій не поміщено тому, щоб не показувати нинішнього стану тих архітектурних об'єктів. Нам було б приємно, якби це наше підозріння виявилось безпідставним, ми бо певні, що автори цього тому з свого боку зробили все можливе, щоб їх історія українського мистецтва вийшла якнайкраще.

*) Про впливи української архітектури, дерев'яної і мурованої, на російську пише ширше *Buxton David Roden, Russian Mediaeval Architecture, Cambridge University Press, London, 1934*. Розділ 8 розглядає дерев'яну архітектуру на Україні й українське барокко; розділ 9 — барокко в Москві.

„Рік видання другий“

Юрій Шевельов

Накладом «Мовознавство»* супроти свого старшого брата, московських «Вопросов языкознания», стоїть добре: протягом 1968 року наклад «Мовознавства» коливався між 4 688 і 5 239; «Вопросы языкознания» виходили кількістю 6 085—6 500 примірників. Зважаючи на кількість українців і росіян в СРСР, виходить, що відносна кількість читачів «Мовознавства» вища більше, ніж удвоє. Кращий журнал? Чи філологічна нація? До речі, виразу старший брат ужито тут без політичного підтексту або іронії: «Вопросы языкознания» входять у вісімнадцятий рік видання, «Мовознавство» — третій.

У першому році свого видання, 1967, «Мовознавство» справляло незвичайне враження. На добру половину журнал складався з матеріалів, що друкувалися як статті, але в суті речі були роздмуханими хронікальними повідомленнями про те, що зробив або над чим працює Інститут мовознавства (який дивним дивом не видає журнал: у підзаголовку, вище наведеному, сказано, що це — орган відділу літератури, мови й мистецтвознавства. Один з алогізмів, спечених у бюрократичній кухні), — при майже повній відсутності наукової проблематики.

На деяких радянських наукових виданнях останнього часу фігурує нечувана досі в науці назва «міжвідомчий збірник», — виплід і прояв бюрократизації дослідної й видавничої справи в СРСР. «Мовознавство» в першому році свого існування було навіть не між-, а просто відомчим бюлетенем.

Але перший рік для кожного журналу — час шукання й намацування, для читачів — незадоволених (сподіваймося, тим часом) надій і пожедань. Рецензувати журнал у першому році видання — нетактовно і передчасно. Характер людини не виявляється з якимсь ступенем повности в кількамісячному немовляті. Але журнали досягають швидше, ніж дитина (зрештою їх роблять дорослі), і завершення другого року видання дає достатню підставу для критичної оцінки.

Здається, що і на кінець другого року видання журнал не з'ясував для себе, якому читачеві він хоче служити. Редакція вагається між науковим і науково-популярним видан-

---

* Мовознавство. Орган відділу літератури, мови і мистецтвознавства Академії наук Української РСР. Головний редактор І. Білодід. 1968, чч. 1-6 (96 стор. у числі).

ням. Статистично в журналі є більше від другого, ніж від першого. В Росії ці функції розмежовані: «Вопросы языкознания» обслуговують науковця, «Русский язык в школе», «Русский язык в национальной школе» — вчителя, «Русская речь» — аматора російської мови. На Україні крім «Мовознавства» є тільки «Українська мова і література в школі», призначена для вчителя. «Мовознавство» вагається між науковцем і аматором рідної мови. У ч. 5 навіть з'явився розділ «На допомогу вчителю». Це було явне дублювання функцій «Української мови і літератури в школі», і в річному змісті журналу редакція не згадала цього раз явленого розділу, включивши його матеріяли до рубрики «Культура усної і писемної мови». З другого боку, тільки раз з'явився розділ «Діалектологія і лінгвогеографія» (ч. 5), що тяжить до читача-науковця.

Що журнал Академії наук УРСР найбільше уваги приділяє українській мові — природно. Але в «Мовознавстві» фактично висвітлюються тільки питання української мови. За весь рік до журналу заблукали три статті на теми німецької мови, одна порівняльна французько-українська, одна про російську говірку і одна нотатка про польського мовознавця. Статті загально-теоретичного характеру фактично відсутні: тільки одна має суто теоретичний характер («Визначення контексту та його видів засобами логіки» В. Лісового), дві мають деякі загальні аспекти, але в суті речі спрямовані на явища української мови («Про методи досліджень словосполучень» О. Дем'яненка і «Про формалізацію апарату дослідження синтетичних форм словозміни» К. Тищенка). Поза тим є чимало статтів з назвами загального характеру, але це тільки назви: статті присвячені явищам української мови. Різниця супроти «Вопросов языкознания» виразна: там російська мова в центрі, але теоретичні статті і статті про інші мови подаються в великому числі. Маємо чітке протиставлення: провідний імперсько-інтернаціональний орган супроти регіонально-краєзнавчого. Краєзнавчий характер «Мовознавства» впливає почасти з дійсного стану речей: українська лінгвістика, винищена майже до пня під Сталіном, робить перші кроки і, за дуже рідкими винятками, ще не навчилася ходити: дай Боже в себе лад завести, що вже там думати про пізнання чи підбій світу. Почасти, однак, цей характер журналу диктується настановою редакції на популярність.

Типова стаття журналу має 5—6 сторінок. За весь рік є лише сім статтів, довших за 10 сторінок. Це, звичайно, теж не сприяє науковості видання. Писати наукові статті дуже стисло вимагає великої майстерности, і мало хто її опановує.

Настанова на популярність виявляється в публікації компілятивних матеріялів, давно відомих кожному фахівцеві, ба навіть пересічно освіченій людині. Популяризація, зрештою, теж має ступені. Можна орієнтуватися на ледве письменну людину, можна писати для інтелігента, тільки без фа-

хової освіти з мовознавства, або на вчителя з елементарною фаховою освітою. У цьому журнал теж не знайшов своєї лінії. Статтю про те, що *пам'ять* і *сумнів*, *розуміти* і *вміти* мають спільні корені (І. Стоянов), можна було б напевне лишити популярним ілюстрованим тижневикам: про це є в кожному підручнику мови і в кожному етимологічному словнику.

Здається, не помилилися, сказавши, що більшість статтів не приносить нічого науково нового, а тільки переживує те, що давно відомо. Цей жанр, що його можна назвати (за Чеховим) «Коні їдять овес», рясно репрезентований, наприклад, такими статтями, як «Науковий стиль української мови» М. Жовтобрюха («Науковий стиль характеризується насамперед загальнонауковою і спеціальною термінологією»... «Однією з найважливіших вимог до наукового стилю літературної мови є точність вислову» тощо) і «Культура мови і мовлення» А. Коваль («Питання культури мови й мовлення потребують постійної уваги як у пляні дальшого опрацювання, так і в пляні популяризації наукових рекомендацій») у ч. 1, «Стійкість граматичної структури» В. Русанівського у ч. 4, «Використання граматичних синонімів — важливий показник культури мови» В. Мельничайка (вже сама назва зраджує оригінальність думки) в ч. 5, «Прийменникове керування префіксованих дієслів» В. Войцехівської (дієслова часто керують через прийменник, що дублює префікс, а часто ні: відвернутися від стіни, відвернутися до стіни) в ч. 6.

Спеціальну відміну цих *гіпобромових* статтів (щоб назвати їх науково, від грецького ἵπλος 'кінь' і βρόμος 'овес') становлять ті, що сполучають переказ трюїзмів з політично-пропагандивними акцентами: історія вживання слів *класа* і *партія* (О. Аксьонова, ч. 2) або економічної термінології («З'явилося багато термінів, що відбивали пляновий характер соціалістичного господарства: виробничі пляни, п'ятирічний плян...» і т. д. — Т. Панько, ч. 3).

Редакції варт було б навчитися викреслювати гіпобромізм в статтях. Чи мусить читач справді довідуватися з органу Академії наук, що «предикативні словосполучення — це такі мовні одиниці, в яких об'єднуються підмет і присудок як структурна основа, „кістяк” речення» (1, 17); що «мовна майстерність письменника великою мірою визначається вмінням відібрати з багатства синонімів загальнонародної мови найточніші слова» (1, 50); що «серед власних назв розрізняють географічні найменування (назви річок, гір, лісів, долин, урочищ і под.), назви населених пунктів, особові імена (імена людей, прізвища, прізвиська), назви народів та ін.» (2, 56); що «мовна практика, зокрема письменника, немислима без вдалого добору слова з синонімічних запасів» (3, 10); що «кожному структурно-функціональному стилеві властиві певні лексичні і граматичні особливості» (6, 5); що «особливістю народнописаних звертань є емоційність їх лексичних значень» (6, 70)?

Шкода від цих штампів не тільки та, що вони заха- рашують сторінки журналу, які могли б придатися на щось свіжіше й цікавіше. Вони захащують свідомість читача, вони привчають авторів до мови, яка взагалі нічого не озна- чає, до безвідповідальності в слові й мисленні. Прикладів такої безвідповідальності в «Мовознавстві» ясно: «Конден- сованість, ясність, чіткість та інтелектуальність (?) вислову, формулювання, а в певних ситуаціях ще й образність, які взагалі є ознаками радянського стилю мовлення, є характер- ними рисами ділового стилю ХХ століття» (2, 15). Інтелекту- альність і образність — риси стилю радянської бюрократії! «К. Маркс і Ф. Енгельс переконливо довели, що мова нале- жить до суспільних явищ» (3, 4). Бідні Маркс і Енгельс, що мусіли доводити те, що люди знали тисячі років перед тим! «Неперевершені, чудові художні образи... знаходимо у П. Тичини» (Які точні, конденсовані й глибокі визначення! Тіль- ки хотілося б знати, що вони значать і при чому тут нау- ка...). «На всі (!) такі зразки міцно (!) спирається культура сучасної української мови» (3, 11); «Характерними і щасли- вими рисами мовної творчости О. Гончара є правдивість (?) відображення споконвічних (?) багатств народу та нових яко- стей (?) і явищ народної мовотворчости» (3, 46); «Один з най- видатніших українських радянських публіцистів Ярослав Га- лан у своїй творчості спирався (?) на прогресивну (?) віт- чизняну публіцистику, розвивав традиції Герцена і Салти- кова-Щедріна, Шевченка і Франка, Горького і Маяковського» (4, 76) — список „святих” можна продовжити ще десятками імен. Нічого спільного в мові цих письменників і так нема, і все речення не значить рівно нічого.

Подібних прикладів повного знезмистовлення речень і слів у «Мовознавстві» сотні і, мабуть, тисячі. Злива порож- ньої балаканини, ляпання язиком приймаються за нормальне, як довго вони течуть у річищі звичних штампів. Вони не- стерпні в районній газеті. В органі Академії наук вони ком- промітують інституцію. Це вже не популярність, а приміти- візм. І тут мимоволі виникає питання: чи настанова великої частини матеріалів «Мовознавства» на популярність і брак у них науковости — свідомо настанова редактора/редакто- рів, що хочуть донести науку до ширшого кола читачів, чи це просто вияв недовчености або неучтва? Хіба популярність виключає свіжість думки, поставу нових проблем, вільну й широку дискусію? Популярність і жвака — не синоніми.

Підозра збільшується, коли поглянемо на саму мову деяких матеріалів «Мовознавства». «Синтаксичні відношен- ня виражаються в сучасній українській мові, як і в інших індоевропейських за допомогою частин словосполучень» (1, 17). Яких частин? Що це значить? «Виникнення інфінітивно- го -ть (!) найімовірніше слід пов'язувати з редукцією кінце- гово -ти» (4, 26). Автор, очевидно, хоче сказати, що в закін- ченні ініфінітива кінцеве -и зредукувалося в -ть! «Активною є видавнича діяльність В. Ташицького» (4, 44). Видатний по-

льський мовознавець Ташицький напевне здивується, довідавшись, що він був видавцем. Текст має на думці його редакторську діяльність. Що значить бундючний заголовок «До структурно-семантичного відтворення системи лексики в говорах, перехідних від південночернігівських до північнополтавських» (5, 34) — у статті, що скромно подає список назв кошів у кількох українських говірках? А як характеризувати таке вживання дієприслівникового звороту: «Разом з цим, даючи відповідь на це запитання, у 74 випадках чоловічі назви... замінені жіночими» (5, 74)? Як розуміти «слова, зміст яких зворотний щодо їхньої граматичної форми» (2, 42)? Якою це мовою сказано: «Поява нового словника не відкидає (!), звичайно, всі попередні словникові праці» (3, 75)? Рецензуючи словник Земана, автор хоче сказати, що була потреба в новому словнику, але він висловлює це так: «Тому створення нового словника Земана було вкрай потрібне» (3, 75). А якби новий словник створила інша особа, а не Земан, він був би вже непотрібний? У некролозі Чередниченка говориться: «Чотири дні не дожив І. Г. Чередниченко до свого 70-річчя» і продовжується: «Але глибокі ідеї і праці вченого ще довго живитимуть нашу лінгвістичну науку» (5, 95). Чому *але*? Виходить, якби він дожив до сімдесятирччя, вони б не жили? До речі Чередниченко був типовим компілятором і ніяких глибоких ідей не висловив, це теж тільки штамп, як і фраза «Такий контраст посилює загальну мінорну картину висловлювання» (6, 72). Що й казати, картина висловлювання досить мінорна справді! А ось інший несподіваний поетичний зліт: «Часткова суперечність поміж мовним характером території та прізвищами людей, що населяють її, відображає примхливу географію людської долі» (6, 41). Географія долі та ще й примхлива географія!

Подібні «примхливі» «структурно-семантичні відтворення» кричущої безграмотності (а це лише мала частина прикладів) досить виразно показують, що активна «видавнича діяльність» редакторів «Мовознавства» трохи недоречна і інша географія, поза Академією наук, була б менш примхливою, але більш відповідною для них. Але ці обставини ані трохи не перешкоджають їм виступати в ролі законодавців мови. Цим вони рішуче відрізняються від редакторів «Вопросов язикознання», що тримають журнал на доброму науковому рівні і нічого нікому не приписують.

Тут, власне, ми приходимо до другої характеристичної риси «Мовознавства», що показує суто відомчий характер видання. Уже на першій сторінці першого випуску журналу редактори прозрадили свою мрію, звісно, посилаючися на Маркса: «Уже в „Німецькій ідеології“ Маркс і Енгельс недвозначно висловились у тому розумінні, що людство кінець-кінцем повністю візьме мову під свій контроль» (1967, 1, 3). Ця ідея «строкої нормативности», кажучи словами тієї ж передової (там таки, стор. 5), є лаятмотивом журналу. «Наукові рекомендації, обґрунтовані на багатоманітному матеріалі

глибоких спостережень, мають бути дійовими», погрожує І. Білодід (2, 12*). Журнал мріє про «перетворення мовознавства в науку, здатну сприяти прогресові суспільства» (3, 7). Він радісно стверджує, що «екстралінгвістичні фактори накладаються на мову як одна з рушійних сил її структурно-функціонального розвитку і вироблення літературних норм» (3, 8) (Чи не таким екстралінгвістичним фактором є і мовнозаконодавча діяльність «Мовознавства»?). У ч. 6 М. Жовтобрюх стверджує, що «виявлення свідомого суспільного впливу на мову не обмежується визначенням її соціального статусу або упорядкуванням орфографії» (стор. 4). І далі він розгортає програму наступу на фонетику літературної мови: відкинення т. зв. середньо-європейського (у нас традиційно званого полтавсько-буковинським) *л*, усунення пом'якшення першого приголосного в словах типу *сніг* («Аналогічний процес активно відбувається в останнє півстоліття і в російській літературній мові», коментує він, даючи шилу показатися з мішка), усунення твердої вимови зубних перед *і*, що походить з *о* (тип *стіл*), усунення *г* з вимови (з правопису його вже давно усунуено), усунення прослідків укання, вимова початкового голосного в словах типу *інший* як *і*, а не *и* тощо (6, 7 — 11). Він забуває сказати, що коли все це здійснити, це означатиме цілковите зрівняння фонологічної системи української мови з системою російської мови. Іншим проявом тієї ж лінії є схвальна рецензія на (виданий тим таки Інститутом мовознавства) скандальний «Словник власних імен людей», що вийшов уже втретє «у зв'язку з великим попитом на нього різних установ і організацій» (5, 88). Словник цей систематично усуває, де тільки може, українські варіанти власних імен і *приписує* без будь-яких застережень уживати тільки тих форм, не раз російських, що він їх подає, *забороняючи* інші форми. Усе це — вияви того, що «Мовознавство» зве «боротьбою за культуру мови... у державному масштабі» (6, 87).

До якої міри співробітники «Мовознавства» почувають себе законодавцями і як вони звикли наказувати, виявляється з такого салтиков-щедрінського зауваження автора стат-

---

* «Багатоманітний» належить разом з «вагомим» до найулюбленіших епітетів журналу (наприклад, 3, 46; 3, 47; 3, 60; 3, 62 — тільки з одного числа). Скальковані з російських *многообразный* і *весомый* замість звичайних українських *різноманітний* і *ваговитий*, вони до того ж, на лихо, здебільшого взагалі нічого не значать. Але слова взагалі часто нічого не значать у «Мовознавстві». Навівши цитату «Ленін любий, Ленін рідний», автор статті коментує її: «Такі звертання мають... яскраві епітети» (6, 73)! Інший автор, навівши назву *Нафтуса*, вбачає в ній вияв «милозвучности українського слова» (3, 70). Якби він говорив про доречне використання суфіксів, можна було б принаймні сперечатися. Але в чому тут милозвучність? А щодо русизмів пор. ще *ємкий* (1, 47), *понятійний* (3, 14; 3, 47) і навіть — *Галиція* (6, 67) — не *місткий*, *поняттевий*, *Галичина!*

ті про назви річок: «Зникнення річок і значних озер в географічних умовах України — явище не дуже часте, хоч, звичайно, необхідно якнайрішучіше боротися проти обміління й забруднення наших водоймищ» (2, 57). І цей наказ боротися проти обміління на сторінках наукового (!) мовознавчого (зовсім не те відомство!) органу! Якщо вже конче треба в «Мовознавстві» проти чогось боротися, краще було б боротися проти обміління наукової думки й стилю.

В умовах двомовності на Україні поступовий процес утрати тих рис української мови, якими вона відрізняється від російської мови, — явище неминуче. Але мовознавці можуть затримувати цей процес або підштовхувати його. Практика «Мовознавства» в цьому не послідовна. Є виступи в обірону загрожених особливостей мови, приміром, у пораді вживати назв річок Сіверський Дінець, Дін, Оріль, а не Північний Донець, Дон, Орель (1, 55; 3, 66; 6, 62; 6, 76). Визнано, правда, на гальмах і з десятирічним запізненням, що «Каталог річок України», виданий з благословення Інституту мовознавства 1957 року, «складений на основі неоднорідних матеріалів, частина яких узята з австрійських, польських, угорських і румунських карт» (2, 62. Про російські мапи ані гульк!). Але далеко частіше журнал провадить політику розсаджування української мови зсередини, а патріотичні фрази тільки личкують цю програму (Один з авторів знайшов навіть спеціальний евфемізм для русифікації української та інших слов'янських мов. Він зве це інтерслов'янізацією, — 3, 18. Модерно і делікатно!).

Так, як журнал вагається між популярністю і науковістю в підході, так він не має єдиної лінії в окресленні свого завдання супроти української мови: вивчати чи приписувати. Але так, як перевагу бере популяризація чи навіть вульгаризація, так виглядає, що головне завдання журналу — не наукове, а поліційне. Поліція з необмеженою владою — небезпечна. Коли ця поліція ще до того мало культурна, примітивна в методах і підходах, трохи злякана свідомістю власного невігластва, яке чей же не відповідає її високим академічним званням, — становище стає критичним.

На щастя, влада мовної поліції не необмежена. Серед самих мовознавців є люди різних поглядів. А поза тим є письменники. Розлад між відомчими урядовцями-мовознавцями, що дають директиви людям, мовам і річкам та озерам, і письменниками почався давно. Якщо не помиляюся, виступом Юрія Яновського проти збіднення мови, фактично проти урядовців-асиміляторів, вміщеним десь 1939 року в «Літературній газеті». Письменники викрили методи, що ними розсаджувано словник української літературної мови: жадати від перекладачів з російської мови дослівного перекладу й впровадження русизмів у текст; включати ці російські слова в словники, спираючися на переклади; і наказати видавництвам, а значить і письменникам, дотримуватися цих словників. Методу цю викрили Максим Рильський, Ол. Кундзіч, Б.

Антоненко-Давидович і інші. Урядовці-асимілятори від мовознавства змушені були сильно обмежити вживання цієї методи. Щаблі цього відступу можна легко простежити на шеститомовому українсько-російському словнику Інституту мовознавства, ідучи від першого тому (де цієї методи вживано широко) через другий (менше) до дальших (де її обмежено головне до термінологій).

Але напруження й далі існує. «Мовознавство» вдає, що все гаразд, що між письменниками й мовознавцями панує гармонія. Воно містить статті (найпримітивніші з усіх) про лексику творів М. Стельмаха (1) і Галана (4), ліричні гімни на честь О. Гончара (3) і П. Тичини (6), мало доречні в мовознавчому журналі. Воно містить досить пустопорожній заклик Іва Андріча любити рідну мову (1). Але часом правда проривається. Тоді Вілодід туманно, але погрозово натякає на те, що «дехто з літераторів і перекладачів забуває», що «співвідношення літературних і діалектних елементів (читай, мови, регламентованої Інститутом мовознавства і ним не регламентованої) тепер «зовсім інше, ніж, скажімо, навіть у 20-і і 30-і роки». Йому «іноді впадає в око невідповідність мовних засобів оригінальних творів і перекладів». І він спускає директиву, що, мовляв, «глибоку інтелектуальну експресію (Бог відає, що це таке. — Ю. Ш.), духовну глибину і загальну культуру треба відобразити відповідним художнім словом на рівні вимог сучасної епохи» (2, 11-12). Так поза відомчою благополучністю показується шматочок української радянської дійсності.

Не любить «Мовознавство» і деякі інші речі, не тільки тих невстрійливих, баламутних письменників. Воно не любить і Захід, воно не любить мовознавчі течії сучасного Заходу. Воно воліє лишатися «на випробуваному і непорушному (добре сказано! — Ю. Ш.) ґрунті марксизму» (3, 8). Воно часом відгризеться проти «дегуманізації», «деісторизації суспільних наук», що «набули поширення» «в сучасній буржуазній соціології, філософії, лінгвістиці» (1, 80), проти «тенденції деідеологізації мовних досліджень, що їх пропагують деякі формалістичні лінгвістичні напрями» (2, 10). Але уяву про західне мовознавство київське «Мовознавство» має дуже неокреслену. Тут придасться трохи статистики. 1968 року «Мовознавство» вмістило 18 рецензій на книжки: 12 видані в СРСР, 5 в сателітах, 1 — на Заході (про діалектну межу в Нормандії! Чому з західноєвропейської і американської книжкової продукції саме це виявилось найцікавішою темою для читача «Мовознавства», сказати важко. Щоб показати, що на Заході нічого цікавого не друкується?). Того ж року «Вопросы языкознания» опублікували 26 рецензій: 12 на книжки радянського видання, 3 — сателітних країн, 11 — західних. Цифри говорять самі за себе.

А от ще статистика: ювілейне число «Мовознавства», видане в роковини Жовтневої революції (1967, 5), згадує Маркса 6 разів, Енгельса 4, Леніна 25, Петровського 2 і —

нарешті, Шелеста — 3 рази (Як тут не згадати клясичного «презренного малоросса»!). «Вопросы языкознания», число тієї ж дати: Маркс — 0, Енгельс — 0, Ленін — 0, Петровський — 0, очевидно, нема Шелеста, але нема й Брежнева чи Косигіна... До наукових авторитетів «Мовознавства» належать ще «Правда» і «Известия» (посилання, наприклад, у 2, 15; 2, 16; 4, 37). Годі шукати таких посилань у «Вопросах языкознания».

Не диво, що новіші методи в мовознавстві журнал фактично ігнорує. Правда, часи не ті, і цілком оминуті нове тяжко. Є в річнику одна стаття структурно-фонологічна (Ф. Жилка, 4), є одна про методи логіки (В. Лісового, 1), є одна про формальні правила сполучування афіксів (Н. Клименко, 6), є прослідки модерної термінології в статті В. Русанівського про дієслівні суфікси (4). Але милий Боже, яке це здебільша бідне, з третіх рук узятє і яке боязке і нетворче! Та що ж удієш, коли редактор ясно зформулював, що і структурна аналіза не повинна «ні в якому разі зводитися до побудови абсолютно відірваних від мовної дійсности абстрактних схем і моделей» (3, 7). А що «Мовознавство» розуміє під мовною дійсністю, ми вже бачили.

Лінія журналу, мушу повторити, не цілком витримана. Є відступи. Але вона виразна. Чи ця лінія є вимогою урядових чинників, чи визначила її сама редакція? На це питання здалеку відповісти важко. Але здається, що це добровільно взята лінія. Брак наукової кваліфікації треба чимсь надолужувати. Загальниковість, словоблудство, надмір політичної ортодоксії, пряме підлецування (пошлімся на товариша Шелеста, йому приємно буде!) — все це заходи обережности в тяжкому становищі. Споконвіку політика нездар — прислужуватися вищим, оточувати себе такими ж нездарами й чавити все талановите.

Журнал у цілому редагується політично, він не редагується науково. Навіть у статтях, що мають бути науковими розвідками, а не політичними деклараціями або практичними порадами (в умовах київської дійсности — приписами), не розрізняється нове від переспівів давно відомого. Редакція не має критерія, які статті належать до масового журналу типу «України», а які до видання Академії наук. Редакція не перевіряє фактичного боку своїх матеріалів, і на більшість з них покладатися не можна. Ось кілька прикладів з дуже багатьох можливих.

Беру уривок із статті «Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII — першої половини XVIII ст.» (3, 38. Автор — М. Рогаль), в якому автор обговорює слова *маєтність* і *поручик*:

«За даними картотеки Історичного словника українські мови XIV—XV ст., це слово проникло в мову пам'яток не пізніше XV ст.: „... абысмо кривду его зъ земляны Броицавскими и бояры Хмелницкими розсудылы, и грани около *маєтности* его учинылы»¹⁵.

Походить слово маетность з польськ. *majątność* від *majątek* яке запозичене від чеськ. *majetek*, утвореного на базі лат. *bona* «маеток»¹⁵.

Поручик — назва військового чина фіксується літописом Величка. Безпосереднє джерело запозичення — польська мова. Польське *poruczyk*, *porucznik* походить від чеськ. *poručník*, що утворене на базі лат. *locum teneus* (V., 412; Sl., 732)¹⁶.

Обидва посилання, 15 і 16, зроблені на З. Клеменевича *Historia języka polskiego*, ч. 1 і 2. Посилання 15 спрямовує до стор. 142, невідомо, першої чи другої частини, але жадна з них не має цитати, тут наведеної. (До речі, з двох частин праці Клеменевича першої автор напевне не бачив, бо він подає рік публікації обох 1965, тоді як перша вийшла 1961 р.). Але і на стор. 144, поданій у посиланні 16, про слово *majątek* Клеменевич нічого не каже. Слово *majetek* невідоме словникові старочеської мови Я. Гебауера, отже його позичення з чеської до польської мови сумнівне. Що значить «утвореного на базі лат. *bona*» не знати. Етимологічно слово не походить з *bona*, воно не скальковане з нього. Чи автор хоче сказати, що воно має таке ж значення? Латинською мовою має бути *locum tenens*, а не *teneus*. Sl. має означати *Słownik etymologiczny języka polskiego* Ф. Славського. Але Славський не має слова *poruczyk* — *porucznik*, і його словник покищо доведений лише до літери *к*, до того ж ні один том його словника не має сторінки 732. Польська форма *poruczyk* не подана ні в т. зв. варшавському словнику польської мови, ні в словнику Лінде. Якщо автор знайшов її у польських текстах, обов'язком його було подати джерело. Якщо слово його власна вигадка, як стала форма *поручник*, що її він нібито знайшов у Величка (знову, де, — том, сторінка?). Скидається на те, що слово це радше позичене безпосередньо з чеської (*poručík*; *poručník* — по-чеськи значить «опікун») або з російської, але при тому рівні документації, що знаходимо в статті, нічого перевірити не можна. Статті бракує елементарного знання елементарних наукових метод документації та аналізу.

У ч. 5 вміщена стаття Л. Ціпщори про російську говірку села Красилівки. У статті автор і редактор з абули згадати, де це село розташоване. Яка вартість діалектного дослідження без географічних координат?

К. Шульжук (6, 69) посилається на незвичайного вченого: його ім'я пишеться кирилівською абеткою: *Милка*, а прізвище — латинською, але з останньою літерою сербською, *ћ*: *Ubuћ*. Припустімо, що редактор не знав прізвища досить широко відомої спеціалістки з слов'янської синтакси, з новосадського університету в Югославії, Мілки Івіч. Але мусів він принаймні знати, що літера *ћ* не вживається в латинському варіанті сербо-хорватської абетки.

Більша частина рецензії Й. Дзендзелівського на Білоруський діалектний атлас складається з закидів у непослі-

довності фонетичної транскрипції атласу, наприклад, уживання всуміш знаків ' і ъ на позначення пом'якшення приголосних: [п'е]рамышь (1, 87). Рецензент не помічає квадратних дужок і не знає, що в міжнародній фонетичній транскрипції вони вживаються як знак цієї транскрипції. Тим самим те, що стоїть поза цими дужками, не транскрибується фонетично, а подається звичайним правописом, а на відповідній мапі ігнорується. Білоруські мовознавці зробили це доцільно й продумано. Рецензентова незорієнтованість лишилася не виправлена й редакцією.

За «Мовознавством» (4, 25) загально-відома порівняльна граматики слов'янських мов В. Вондрака вийшла в досі невідомому місті Göttingen—Ruprecht. Справді Рупрехт — це частина назви видавництва: Ruprecht & Vandenhoeck.

Г. Півторак зміну *тт* в *ст*, характеристичну для доброї половини говірок праїндоевропейської мови, отже, давнішу від 2 000 до Р. Х., приписує праслов'янській мові 2—3 стол. до н. е. (4, 30), а більшість форм дієслів, відповідних до українських *пекти* і *могти*, що він наводить з різних слов'янських мов, у цих мовах у такій формі просто не існує (наприклад, польське *тóс*) (4, 32).

За Л. Ціпцорою *ш, ч, ц*, «виникли в російській мові» (5, 41). Досі вважалося, що ці звуки виникли в праслов'янській мові.

Л. Скрипник доводить уживання виразу *скакати* в *гречку* за козацьких часів цитатою... з роману Петра Панча (5, 76)!

Н. Клименко твердить, що після суфікса *-ість* інші суфікси не вживаються (6, 28). Як бути з такими словами, як *якісний*, *кількісний* і десятками подібних?

На такому тлі, якщо в журналі є вартісні статті, виглядає так, що це не заслуга редакції, а справа випадку. Таких статтів, що приносять щонебудь нове і варте уваги, є в журналі 5 або 6. Ось коротко про них.

В. Німчук, «Слово о Полку Ігоревім і народна мова» (1). У понадстолітній історії реставрації первісного тексту Слова автор хоче сказати дещо нове за допомогою зіставлень з лексикум закарпатських говірок, де збереглися деякі архаїзми. Тлумачення *время бусово* як 'похмурий час' варте уваги; тлумачення *стрикусы* як *стрику* (= *стрийкові*) *си* (своємо) дотепне і має за себе аргументи. Воно стоїть вище від досить нісенітного читання, що його запропонував був для цього місця Р. Якобсон (утрьже вазни с три кусы).

М. Пилинський (1) оголосив цінну характеристику недрукованого словника української мови М. Руберовського, закінченого складанням не раніше 1910 року, словника, що в дечому міг би доповнити Грінченків.

Стаття У. Єдлінської «Значення слів і контекст у Словнику староукраїнської мови» (1) подає не зовсім нові, але продумані міркування й деякі свіжі приклади з методики визначення значення слів української мови 14—15 стол.

Своєрідна стаття А. Критенка «Паронімія в українській мові» (3) написана на незвичайну тему — про секундарні асоціації значення між словами, що випадково мають риси подібності в своєму звуковому складі (типу *будяк — бур'ян, карета — ракета*). Важко передбачити, чи це зіставлення може привести до якихнебудь узагальнень (семантизація фонетики?) і виявлення закономірностей, але авторovi належить комплімент за оригінальність теми і багатство зібраного матеріалу (Поети-експериментатори напевне прочитають цю статтю облизуючися).

Й. Дзендзелівський у статті «Видатний український філолог» (6) нарешті потвердив документально моє припущення ще з 1954 року. (*Zeitschrift für slavische Philologie*; український варіант статті в альманасі «Слово», ч. 2, 1964), що автор першої граматики української мови Олекса Павловський був не росіянин, як традиційно твердилося протягом понад сторіччя, а українець з тієї частини української етнографічної території, що лежала поза політичними межами України. Тепер установлено, що я мав рацію. Від походив з с. Шутівки на Путивльщині і був українцем. На жаль, стаття (яка, звісно, не згадує моєї хворіє на звичайні в «Мовознавстві» штампі дешевої політики й безкритичності. Відмову Російської Академії друкувати граматику Павловського Дзендзелівський вважає за «вияв великодержавницької політики царизму та реакційної частини інтелігенції» (46) — анахронізм для 1805 року. Хибно, що Павловський поклав в основу своєї граматики «говірки південно-східньої Київщини». Як показано у моїй статті, він орієнтується на ці говірки, але основа його мови виразно північна (і саме тому я міг, спираючись тільки на аналізу Граматики, встановити, звідки він походить). До традиційних радянсько-патріотичних перебільшень належить характеристика Павловського як «визначного лінгвіста і філолога» (50). Звичайно, він був тільки літератор-аматор, хоч і з добрим вухом.

Окремі цікаві думки можна, будши дуже пильним, знайти може ще в кількох статтях. Корисні також публікації — двох закарпатських грамот 15 стол. (1) і відомого, але мало приступного «Прибавления» до Граматики Павловського (5).

Усе це здебільша малі речі. Але вони чесні і збагачують наше знання. Визначні відкриття не робляться щороку. Краще мало, але сумлінно.

Такий баянс цього видання, що в мініатюрі відбиває в собі становище країни, де воно виходить: панування вельмож-бюрократів, науково і інтелектуально нулів, що оточили себе колом підлабузників-невігласів, але не спроможні заглушити голос талановитих людей, що ростуть. Не спроможні почасти тому, що їм самим потрібні талановиті люди, хоч як вони тих людей не зносять, а почасти тому, що талановита молодь змагається за місце під сонцем. Парадокс по-

лягає в тому, що бюрократи, щоб зберегти своє становище, змушені вдавати, що вони боронять політичну систему, але люди хисту зовсім не намагаються повалити систему (принаймні сьогодні). В межах мовознавства вони тільки хочуть розвивати справжню науку, щ^б жадною мірою не стоїть у суперечності з вимогами й потребами системи. Не менш парадоксальне є те, що система для свого утримання не потребує (принаймні сьогодні) вельмож-невігласів, вони їй тільки шкодять. Інша річ, що вона їх породжує.

Було б наївно сподіватися змін у проводі журналу і українського мовознавства взагалі. Занадто міцно все мовчить «о всіх язиках» на Україні. Може тоді редактори могли б засвоїти хоча б простий критерій, що кожна стаття в науковому журналі повинна хоч трохи, хоч на міліметр посувати вперед наші знання? Але для цього треба, щоб редактори знали самі, щ^б ми сьогодні знаємо! Ні, напевне, рік видання третій буде мало відмінний від другого і хто знає, коли прийде справді інший рік, відмінний не тільки своїм порядковим числом.

Доводиться закінчити вибаченням перед читачами. Огляд мовознавчого видання опинився на межі з публіцистикою. Але це вина не автора, а огляданого журналу. Всупереч своїй назві він більше політичний, ніж науковий. У ньому багато коломовної журналістики, мало мовознавства. Якщо не боятися дешевих калямбурів, можна б говорити про прірву, що розділяє мовознавство і «Мовознавство». Огляд мав би інший характер, якби довелось писати, скажімо, про «Вопросы языкознания» або польський «Rocznik slawistyczny» або чеську «Slavia». Зрештою, колись і десь речі мають бути названі своїми іменами: поліція є поліцією і неучтво є неучтвом.

Ми часом нарікаємо, що *uscainica non leguntur*. Тут це чи не виходить на краще: не доводиться червоніти.

Леся Курбас

З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕЖИСУРИ

Неллі Корнієнко

Театр був батьківщиною Леся Курбаса і його подвижництвом.

Курбас прийшов до українського театру в час складний — кипучий, великонадійний, багатий на ідеї, що часто заперечували одна одну.

«Коли 1887 року мати чекала на малого Леся, з колишньої Російської імперії усі російські та українські театральні і нетеатральні критики „вдарили” телеграму до Самбора: „Утримайтеся! Бо в нас уже Всеволод Мейерхольд у сцену грає”.

Ванда Адольфівна (це ім'я Курбасової матері), прочитавши цю телеграму, сказала:

— Ах, дайте спокій!

І народила Леся».

Цей жарт Остапа Вишні має реальний ґрунт. І хоч Курбас, якого настирливо порівнювали з Мейерхольдом, мав з ним не так багато спільного, критики мали всі підстави просити Ванду Адольфівну утриматися від обдарування світу ще одним «навіженим».

Але він народився. Режисер од природи, талант. Свій талант Курбас щедро, часто суперечно і завжди щиро даруватиме людям.

Кілька слів про Україну напередодні приходу Курбаса до театру.

Це була Україна, на яку тавром впали десятки імперських указів про заборону української мови, школи, книжок, театру. Українська громадськість з величезними труднощами дістала право ставити українські п'єси як дивертисмент до російських, що становили основну програму. Заборонені були: п'єси українською мовою з життя інтелігенції і середніх верств, п'єси про місто, п'єси на соціальні теми, п'єси історичні, історично-побутові, перекладні. Залишався лише рятівний «трикутник» коханців, етнографія, мелодрама. Але, хоч і обеззброений, український театр залишався стоїком. Він дав Заньковецьку, Карпенка-Карого, Старицького, Саксаганського. Він домігся, нарешті, відкриття єдиного стаціонарного театру — київського театру Садовського, де вперше були поставлені п'єси західноєвропейської і російської кля-

сики. Перед 1916 роком цей театр уже переживав кризу. Корифеї зробили все, що могли, вкривши себе сивиною, тяжкою славою і залишивши театрові майбутнього спадщину багату і складну. З одного боку, в ньому — гостра і невдоволена потреба в соціальному, в громадському. З другого — засилля етнографізму.

Курбас мав велике відчуття історії. Виходу з глухого кута він шукав на шляхах філософського, інтелектуального, глибоко національного, тонкого і складного мистецтва.

Вихованець Віденського університету, Курбас знайомиться з передовою європейською культурою: Райнгардт, Крег, Фукс, режисера Бургтеатру, німецькі театральні трупи, драматургія експресіоністів. Він знав Європу першого десятиліття 20 віку — тривожну, не раз вкривану барикадами. Той самий настрій — у Російській імперії. Україну біла лихоманка ідей Франка, Драгоманова, Лесі Українки — ідей соціального і національного визволення. На них хворів і Курбас. До цього періоду належать його оповідання, що друкувалися під псевдонімом Зенон Мислевич, і низка перекладів — з французької, німецької, польської мов. Його хвилювала проблема самостійного національного театру. Мрії про це було навіженством, але Курбас і був тим «навіженим», що за життя їх часом звать дон Кіхотами, інколи диваками і ніколи — пророками. А дивак раптом вийшов на барикади мистецтва і наважився створити свою плянету, свій театр. До нього він буде йти тяжко, але послідовно. Через мандри Галичиною з гуцульським театром Гната Хоткевича, через львівський театр «Руська бесіда», де Курбас задумує цикли з п'єс Чехова на музику Дебюссі, Стравінського, Раavelя (скажімо, увесь сезон грати лише Чехова . . .). Через гіркоту і драми років війни у ним організованих «Тернопільських театральних вечорах». Через акторство у театрі Садовського, куди його запросили восени 1915 року на ролі перших коханців. Через ним створений «Молодий театр», театр імени Шевченка і «Кийдрамте» до вистражданого, дорогою ціною здобутого «Березоля» (1922—35) — театру, що міг би з правом носити ім'я Леся Курбаса. Але про нього пізніше.

На українській сцені вперше — Софоклів «Цар Едіп». До того часу ця п'єса не мала української сценічної історії. Вистава Курбаса стала виставою про загибель генія, що йому судилося зносити удари долі тільки тому, що він геній. Центром став сам Курбас у головній ролі, в якій виступив як незвичайний трагічний актор. Яскравість постановочного розв'язання багато в чому залежала від того, що до художнього оформлення вистави Курбас притягнув молодого Анатолія Петрицького, що пізніше був одним з кращих театральних художників країни. Вперше на українській сцені — «Макбет» Шекспіра (1920). Ця вистава не була відходом у трагічне минуле, а хвилювала глядача, наближала його до трагічного сьогодні з щоденною зміною влади в часи громадянської війни, з соціальними катаклізмами, коли народжувався

новий світ. З вистави «Гайдамаки» (інсценованої Курбасом за Шевченком) ішли на фронт з білополяками червоні частини, вигукуючи гасла Гонти і Залізняка. Наївний і благословенний для театру час!

Двадцять роки народжували у мистецтві собі вартих. Видним стало соціальне, моральне і художнє оновлення світу. У всьому царювала схвильована, здиблена атмосфера шукань. Час вимагав оркестри, складеної з вартих його струментів — від барабана до скрипки. І талановитих музик — від віртуозних інтерпретаторів задуму до експериментаторів, що поділяли авторство з композиторами. Мистецтво двадцятих років потребувало лівих і нелівих, самовитих і несамовитих: Станіславський і Мейерхольд, Горький і Бедний, Таїров і Южін.

В українському театрі були Курбас і Юра, його антипод. Щоправда, це не було протистояння, подібне магнетному полю, що існувало між Станіславським і Мейерхольдом. Якщо Курбас започаткував театр філософський істотою і експериментальний формою, Юра продовжував традицію корифеїв, дав низку вистав соціально-побутового характеру, створив театр імени Франка, що відіграв свою роллю у становленні радянського театрального мистецтва.

Колись Станіславський мріяв про духовий орден акторів, про певне творче об'єднання з програмою, близькою толстовській, мріяв про театральну студійність, як єдиний можливий шлях розвитку театрального колективу.

Курбасові теж була близька така мрія. Він створив своєрідну молоду театральну комуну, зібрав духових однодумців, — інакше театру він собі не уявляв. Перш за все Курбас звертав увагу на ідейну цілеспрямованість кожного члена комуні і на повне довір'я у взаєминах. Найвище за все — вірність раз обраному шляхові. Розповідають, що на одному з етапів Курбас навіть проповідував неможливість шлюбу для акторів... Спільний казан (якщо можна назвати казаном склянку молока кожному на день, допомогу 45 Волинської дивізії Й. Якіра, що була шефом театру), спільні пляни, спільні турботи.

Коли тобі тридцять п'ять і поруч однодумці — збуваються найвідважніші ідеї. Втіленням одної з таких ідей став «Березіль», народжений 1922 року.

Театр взяв собі за кредо слова норвежця Б'єрнсона: «Я обираю березиль (березиль — березень), бо він — хуртовина, бо він — сміх, бо в ньому сила, бо він переверот, з якого народжується літо...» Тоді саме Курбас виголосив: «Нас цікавить сьогодні — для загального завтра... „Березиль” проти академізму, проти естетства і проти неписьменности. „Березиль” проти всякої флегматичности і сонькуватости, проти культу „стріхи” (стріха стала символом хуторянства в українському театрі — Н. К.), проти вузького індивідуалізму, що ховається од життя. „Березиль” за актив-

ність, за темп, за американізацію, за останнє слово науки, за сучасність. Скептиків — у шию!»

Були проголошені поза законом безпроблемність і штамп, сірість, ординарність етнографічного театру. Екзотика театру, що хизується у шараварах і неодмінно прикладається до горілки, — заборонена. Курбас очолив театральну революцію на Україні. Україна мусить дати світові театр великої думки, блискучої сценічної техніки, театр співзвучний часові.

Курбас писав: «Конче треба своє звільнення реалізувати у створенні таких культурних обставин, що піднімуть пролетаріят України... до верховин творчості всесвітнього значення». Курбас мріє про створення системи виховання актора нового типу. Його цікавить проблема підсвідомого. Як змінюється людина під час сценічної дії? Як самому керувати процесом творчості, не чекаючи надхнення з неба? Курбас думав над тим, як дисциплінувати свою емоцію, свою нервову систему. Певність Крега у неможливості цього штовхає Курбаса до нових і нових шукань. Курбас вивчає індуську філософію, зокрема вчення йогів. Він вивчає проблеми психології, вищої нервової діяльності людини. Він викладає акторам мімодраму, під час цих викладів роблячи дальші спроби, тепер уже намагаючися практично втілити законмірності, пізнані у теорії.

Курбас розробляє і режисерську методологію, в основу якої лягли його «образні перетворення». Це — шукання визначених художньо-театральних «знаків», за допомогою яких режисер, актор, художник й інші прагнуть якомога глибше виявити соціально-психологічну істоту явища. Подія, конфлікт, проблема мусять сценічно перетворитися в таке іноказання, в таку нову комбінацію, яка має викликати найнапруженіші асоціативні процеси.

Тут його прагнення були близькі багатьом провідним майстрам театру і кіна — згадаємо про «монтаж атракціонів» в Ейзенштейна, про сценічні метафори Станіславського в «Гарячому серці», про складні перетворення у виставах Мейерхольда. Курбас користувався метафорою не спорадично, а будував на ній свою систему, вважаючи, що сам спосіб буде підлягати розвиткові і деформації, але його принцип може бути постійний. Поза метафоричністю сценічного мислення нема театрального мистецтва — вважав Курбас. У жодному разі не можна розчиняти образ у натуралізмі. Метою свого театру він вважав преображення життя, його перетворення. Перетворення життя Курбас мислив як вибір реальних елементів з оточення, умовної, інколи навіть і реальної комбінації. Кожен характер, сцена, вистава мусять набути тієї цілості, в якій образно і містко явиться його ідейно-художня істота. Користуючися теперішньою термінологією — максимум інтелектуально-художньої інформації за одиницю сценічного часу.

Прикладом такого «образного перетворення» може бути сцена сну Малахія з постановки Кулішевого «Народного Малахія» (1928). Малахій Стаканчик, міщанин, що пересидів революцію у закамарку і переплутав у своїй голові Біблію з Марксом, проголошує себе наркомом Малахієм Першим. Він мріє про «негайну реформу» людського роду, про «голубу» реформу людськості і т. п. Іронізуючи над способом, запропонованим цим новим месією, Курбас і художник Меллер створили на сцені з різних знарядь виробництва — мотики, плуга, шестерні та ін. — величезну машину, що «реформує» людину. До неї вкладали «неславних» сучасників Малахія, і машина перетворювала їх на однакових ангело-подібних істот з червоними крильцями і серцями.

Ще «перетворення». Фінал «Макбета». Пантоміма-епілог. Голова забитого Макбета — на списі. Макдуф виносить її на сцену і виголошує славу новому королеві. Звучить орган. На сцені з'являється Блазень — А. Бучма в єпископському убранні. Він несе корону. Бучма-єпископ коронує схиленого перед ним навколюшки Малькольма. Новий король підводиться і стає обіч. На нього нападає новий претендент на трон, вбиває його мечем, одбирає його корону, підходить до єпископа, стає навколюшки, і єпископ-блазень коронує вбивцю. Новий король підводиться з колін; ще один претендент на трон. Знову вбивство. Коронація. Завіса.

Курбасові «перетворення» були своєрідними сценічними іноказаннями, за допомогою яких він домагався максимального узагальнення. В них з'єднувалися психологічне і видовищне, агітаційно-плякатне і філософське, музичне і ритмічне. В одній з ранніх праць — Кайзерів «Газ» (1922) — Курбас розв'язував як іноказання уже цілу виставу. Актори в уніформах на різних вертикальних площинах, заповнюючи різні конструкції, творили пластичний образ індустріальної машини, людської фабрики з людьми-маховиками, людьми-гвинтиками, людьми-шківками, людьми-гудзиками. Точні, суворо вивірені рухи, різкі, немов обрубані, жести передавалися послідовно від одного механізму до іншого. Люди ставали додатками автомата, його матеріальним продовженням. На початку машина працювала справно, навіть гарно. За ходом дії вона починала «хандрити»: людо-підоймі не в моготу було бути лише механізмом. І, нарешті, на очах у глядача, машина розломлювалася на частки. Ішла сцена бунту, що нагадувала луддовський погром.

Актори в цій виставі не були просто сірою безликою масою. Радше вони складали персоніфікований Хор. У кожного з Хору були свої конкретні завдання, але весь Хор був підпорядкований понадзавданню створення атмосфери.

У виставі були не тільки люди-роботи, але й персонажі, що діяли за всіма правилами театру перевілення, хоч манера гри тут передбачала більшу міру узагальнення і ви-магала мазка яскравого, великого. Завдяки такому розв'язанню «Газ» у постановці Курбаса ставав поліфонічним пе-

ретворенням теми протесту проти знеособлення, потоптання людської індивідуальності. До речі, пізніше такий спосіб не один раз використовувався в театрі — од «Лазні» і «Блощиці» у Мейерхольда аж до «бюрократичної машини» у «Звичайній історії» в «Современнике». Навіть зведений до ролі стабільного фону подій, цей спосіб активно діє на сприйняття.

Курбасові були чужі заходи ілюзорного натуралістичного театру, що часто-густо вбирався у тогу реалістичного. Філософський образ, наповнений соціальним змістом, — ось що, на думку Курбаса, мусів нести театр глядачеві. Якби Курбас лише створив свій «Березіль», нічого більше не зробивши, він і тоді увійшов би до історії радянського театру як один з надзвичайніших мистців. Але Курбас зробив більше. Одкинувши всілякі нігілістичні прогнози, він створив своєрідну «стратегію» піднесення національної культури в цілому — не лише культури театральної. Ось чому ім'я Курбаса пов'язане для нас не тільки і не стільки з театром «Березіль». Його театр був, якщо можна так сказати, штабом, з якого в найрізноманітніші сфери протягалися дослідницькі «антени». До художнього об'єднання «Березіль» входили: станції фіксування і систематизування досвіду, наукової організації праці, репертуарна, статистична, музейна (тепер — Український театральний музей), фотолабораторія, режисерський штаб. Плянувалися студії кіноактора і балетна, що не лише давали б відповідні кадри, а й аналізували б стан кіна і балету на Україні. До об'єднання входили художні майстерні у Києві, Одесі, Борисполі, Білій Церкві. Був також Селянський театр і Театр для дітей. Була макетна майстерня на чолі з професором Меллером (ось про кого потрібні монографії!), з якої вийшли художники Власюк, Шкляев, Курочка-Армашевський, Симашкевич. Один з макетів цієї майстерні дістав у ті роки золоту медаль на всесвітній виставці в Парижі.

Уже через два сезони в об'єднанні було біля 250 сіб. Звідси вийшли пізніше режисери: Г. Ігнатович, Ф. Лопатинський, М. Крушельницький, Б. Балабан, Б. Тягно, В. Скляренко, Л. Дубовик, Я. Бортник, М. Верхацький, І. Долина, С. Бондарчук, В. Василько, Х. Шманн та інші. Школі Курбаса зобов'язані своїм народженням (а якщо не народженням, то майже завжди творчою кульмінацією) такі артисти, як А. Бучма, М. Крушельницький, Ів. Мар'яненко, Д. Антонович, А. Сердюк, С. Бондаренко, В. Чистякова, Л. Гаккебуш, М. Кононенко, Д. Козачковський, С. Федорцева, Ф. Радчук, Н. Титаренко, І. Стешенко, А. Бабіївна, Й. Гірняк і багато інших.

Курбас запровадив у постійну практику театру вивчення проблем сучасного світового мистецтва, малярства, психології і т. д. Поважно аналізувалася творчість Станіславського, Вахтангова (його Курбас особливо любив), Мейерхольда, Таїрова. Висока культура березильців давала їм змогу

читати оркестрові партитури, як це було, наприклад, у «Диктатурі», досконало володіти пантомімою, балетом. З березильців вийшли не тільки актори і режисери, але і висококваліфіковані літературні перекладачі, театральні педагоги, критики й історики театру.

Курбас мріє про з'єднання зусиль всіх творчих цехів: поетів, архитетів, композиторів, письменників, акторів, про піднесення театральної культури України до рівня вищих досягнень російського і світового мистецтва. Уже перша вистава «Березоля» — агітп'еса «Жовтень» (1922) — «вдарила, як грім серед академічного ясного театрального неба», і була відзначена критикою, як «цілком виняткове явище у театрі майстерністю режисера і технічною підготовленістю актора».

Програмовими виставами цього періоду стали уже згадувані Кайзерів «Газ» і «Рур» (композиція театру). Експресіонізм, що став на межі 20 століття одною з провідних художніх течій, був співзвучний Курбасовому творчому тону су своїм непримиренним запереченням застоялих форм життя і прагненням самому брати участь у його переобладнанні. Не випадково європейська режисура симпатизувала Толлерові і Кайзерові, не випадково такими гарячими були громадські настрої навколо суду над Толлером. Для Курбаса зв'язок з ними не був даниною моди — він відчував свою причетність до їх думок і їх турбот.

Курбас і театр у цей період відстоюють принцип «експресивного реалізму», що спирається на «соціяльний досвід, на активне сприйняття світу». Прагнення до масової агітаційної дії, побудованої на принципі найтоншої ритмізації, де маса не передбачає виділення індивідуальності, визначає майже всі вистави цього періоду: «Людина-маса», «Машиноборці», «Нові йдуть» (постановки учнів Курбаса — режисерів І. Ігнатовича та Ф. Лопатинського).

Курбас береться за створення *соціяльного, інтелектуального* українського театру. За театр, де громадянське буде принципово важливим. «Березиль» — перш за все громадянський інститут. Мотиви громадянського в роботі «Березоля» стоять навіть там, де за глибинами і тайниками саме художніх факторів, захованих у лябораторній праці лаштунків, це не так очевидне.

Одним з найдійовіших напрямів у театрі Курбас вважає сатиричне. Він мріє про *публіцистичний гротеск*, що уможливілює гостро і своєчасно говорити про те, що перешкоджає створенню нового в усіх сферах життя. Курбас не лише режисер. Він завжди політик. У театрі, на сторінках провідних часописів і журналів він бореться за право мистця не відбивати, а перетворювати. Театр не має права зватися театром, якщо він просто калькує гасла, постанови, документи часу. За глибоким переконанням Курбаса, театр може бути потрібний сучасності лише тоді, коли він першовідкривач. Ось чому експеримент не просто може бути, але він — єдина

можливість існування. У театрі має бути, як у науці. Важливе питання: в ім'я чого експеримент.

Складного, суперечного мистця, непогамованого максималіста, Курбаса не зрозуміла якась частина тодішніх критиків і українських театральних діячів, що побачили в «Березолі» загрозу власному спокоєві. Курбас вірив: хай живуть найрізноманітніші художні організми, хай живуть різні стилі, лише щоб їх вищим завданням було створення високих культурних цінностей. Боротьба стилів і напрямів можлива лише як взаємодія і взаємозбагачення.

Посилюється боротьба одгалужень в українському театрі. Детальне відтворення побуту, достеменність сюжету, копіювання натури, деяка мелодраматичність пристрастів, романтичне піднесення (взагалі властиве українському театрові), інколи реторичність і навіть пиха, в якійсь мірі рефлексологія, ставка на «нутро» актора — ці аксесуари, властиві побутовому театрові, Курбас відкидає.

У суперечках з апологетами рефлексології Курбас висунув полемічне гасло — «відмовитися від емоції», або «механізації емоції». Він вимагає: переживи вдома, в кабінеті, а на сцену принеси лише викінчений наслідок цих емоційних шукань. Занадто часто трапляється, що актор на сцені риде, а глядач залишається холодним. Треба знайти спосіб змусити глядача приймати від актора імпульси емоцій. Зафіксований тілом, пам'яттю, почуттям наслідок дасть змогу акторові на сцені знову і знову відтворювати образ тої людини, чию внутрішню і зовнішню істоту він знайшов під час своїх спроб. Мета — вдержати, закріпити емоцію, втілити її у щось матеріяльне, що саме було б уже конкретним, сценічним «знаком», образом, символом.

Саме тут побачили «Ахіллесову п'яту» деякі неглибокі критики. З'явився погляд, що «відмовитися від емоції» — є не що інше, як спосіб знизити актора до рівня режисерової ляльки, позбавивши його самої істоти акторського мистецтва, «святого святих» театру переживання. Згадали, поза сумнівом, Креґа, його теорію зверхмаріонетки. І хоча Курбас, приймаючи низку теоретичних тверджень Креґа, не згоджувався з ним у питаннях взаємин режисера й актора, обидва ці експериментатори потрапили під огонь критики.

Певна доза істини в побоюваннях з приводу «відмовитися від емоцій» була. Якщо Чистякова, Гаккебуш, Бучма могли в «Макбеті» виходити на сцену, немов би «відчужуючись» від персонажа, якого грали (тут, до речі, цілком на місці буде нагадати про Брехтове «відчуження»), і на очах у глядача ставати Блазнем, леді Макбет і Відьмою з тим, щоб після відіграного уривка зразу ж виключитися з сценічної дії і з'явитися перед глядачем уже не персонажем, а виконувачем — у менш досвідчених акторів такі складні речі виходили не одразу. Складним був ще й драматургічний матеріал. Експеримент був правомірний і давав цікаві здобутки на клясиці, але навіть кращі з п'єс того часу про су-

часність хворіли на схематизм; у них була «звужена для актора змога переживання» і, тим більше, — «переключення емоції». Од схематизму драматургії, що будувала характери поза психологією, Курбас відходив до образу-символа, що мав діяти в першу чергу на інтелект і лише потім на емоцію. Крім того, відбилося на поглядах Курбаса і загальне тоді захоплення індустріалізацією — йому не випадково так подобається Мейерхольдова «Земля дибки», де все просякнене «патосом машини».

Так чи інакше, але критики Курбаса дещо підмінили поняття: те, що Курбас розглядав як *методологію* роботи актора (і то в певний період), було кваліфіковане як вимога певного механічного наслідку. Курбас говорив про спосіб, йому приписали фальшиву *мету*. На цьому в основі будувалося протиставлення Курбаса «реалістичному театрові», протиставлення дивне і неправильне, що не брало до уваги ані істоти методології Курбаса, ані його мистецької природи. До речі, він сам був актором пристрасним, нервовим, запальним і в ролі Астрова, і Хлестакова, і Едіпа. А в режисерських шуканнях він ніколи не здушував індивідуальности актора. Знімаючи зайву екзальтацію і патетичність, він домагався суворого і стриманого способу гри, в якому найбурхливіші емоції мали передаватися у точній, суворій і мужній формі.

Нестримний мистецький темперамент, прагнення збагнути «підшкірний» світ майбутнього театру змушували Курбаса сьогодні відмовлятися від вчорашнього гасла, щоб завтра відмовитися від сьогоднішнього. Не завжди попереду йшла глибока дослідницька практика. Але в кожному окремому випадку Курбас добре знав, в ім'я чого він відмовляється від того чи іншого гасла і чому висуває нове. Він експериментував шалено, захиляючися — був мистцем, що ризикував на найважче — «приживити» філософський театр на ґрунті, де, в силу історичних обставин, це було надзвичай тяжко.

Мимоволі схиляєшся перед цим безстрашним, ризиком, «робінзонством», подвигом — як хочете...

Кожна вистава «Березоля» була подією. Бурхливі дискусії свідчили про глибоку зацікавленість театром критики і глядача. Свіжість, новість і оригінальність діяли на всіх — і прихильників, і тих, хто пізніше запишеться у вороги театру. Фоєрверк режисерських знахідок у «Джиммі Гігґінсі» вражав так само, як і трагедійний Бучма в головній ролі. Переплітання багатьох театральних плянів, екран, органічно впроваджений у дію (нагадаємо, це був 1923 рік!), сполучення яскравої театральности з найтоншою психологічною розробкою — все це свідчило про народження нової художньої якості — нового театру.

У двадцяті роки Курбаса часто називали українським Мейерхольдом — це було ознакою найвищої оцінки. Таке назвисько походило не з тотожности їх режисерського письма, а з прагнення до експерименту, що у величезній мірі було властиве їм обом. Курбас, добре обізнаний у російському

театрі, вважав Мейерхольда найцікавішим режисером у тридцять роки, хоч і не приймав повністю його біомеханіки, так само як і не захоплювався багатьма його виставами.

Критика, за властивим їй професійним звичаєм, гарячково шукала еталонів і формул для нового явища. Частина твердила, що остаточний вплив мав на Курбаса Райнгардт. Інші, з «патріотизму» відкидаючи можливість впливу Європи, вважали, що на Курбаса конечно впливав лише Мейерхольд. Треті, зваживши вплив Курбаса на український театр в цілому, твердили, що Курбас був для України її Станіславським (творюючи школу акторів, формував нові студії, учні Курбаса в тридцять роки керували чи не всіма провідними театрами України). Четверті говорили про вахтанговські впливи на сатиричні вистави Курбаса і його політичні ревію. (Пізніше Курбас у полемічному запалі скаже, що Україні завжди потрібний патент від іншої культури, щоб повірити у вартісність відкриття...).

Прокладаючи шлях українському театрові до його самотності, Курбас категорично наполягає на тому, що треба знати всі театральні течії і системи. Він мріє про з'єднання чистоти художнього символу, притаманної східній трагедії, з кульмінаційними досягненнями світового театру в галузі психології. У східній драмі й у східному театрі Курбаса вабила гармонія логічного й образного. Він не кликав до реставрації їх способів, але прочував можливість нового використання їх подивугідної цілоти. Мейерхольдова формула: «Творчість актора — це творчість пластичних форм у просторі» — співзвучна лише ранньому Курбасові, першим його композиціям, першим спробам «Березоля» київського періоду. Курбасове визначення: «Творчість актора є активне перебування в накресленому уявою ритмі» — радше ближче до перефразування Станіславського (хоч це не цілком те саме), бо тут мовиться про перебудову всього психофізичного апарату. Курбасові характерне прагнення виявити *підсвідоме*, знайти закономірності в *інстинктовному*, активно включити в подію художню інтуїцію актора, бо саме вона, за його думкою, може створити на сцені складні духовні комплекси, позбавлені натуралістичної достеменності.

Як справді великий мистець Курбас своїми розвідками стимулював створення нової драматургії. Він шукав нового драматурга. Таким став Микола Гурович Куліш, ім'я якого після першої ж його п'єси «97» прогрімало по всій Україні. Куліш став для театру Курбаса тим, ким був для Мейерхольда Маяковський, для Попова — Погодін, для Юри — Корнійчук і Микитенко.

На час приходу Куліша до Курбаса «Березиль», як кращий у республіці театр, був переведений з Києва до столиці України — Харкова, в обмін на театр імені Франка. Курбас перший на Україні після Заньковецької дістає звання народного артиста республіки (1925). Про театр «Бере-

зіль» критика пише: «... шлях його чекає на свого дослідника й історика, і в кожному разі він вартий окремої монографії... Курбас — прапор „Березоля”. Але поруч з ним чудовий штаб молодих і талановитих режисерів — гордість театральної України. На жаль, і сам Курбас і весь театр блукають у трьох соснах безрепертуарности. „Березіль” як найсильніший і культурніший театр мусить за всяку ціну стимулювати появу своєї власної національно-революційної драматургії. Це його обов’язок перед всеукраїнською культурою, перед майбутнім».

Курбас і Куліш були тими особами, чії художні задуми, зіштовхуючись, породжують «критичну масу» нового відкриття.

Куліш одним з перших у радянській драматургії від спрощеного агітмистецтва пішов шляхом складніших шукань. Його хвилювали проблеми психології людини різних класових шарів. Кулішевим «Народним Малахієм» у постановці Курбаса почалася навколо театру та дискусія, в якій «Березіль» опинився, як кажуть, між молотом і ковадлом. Куліш зняв у п’єси питання «міщанського гамлетизму». Він заглянув в істоту процесів, що відбуваються в роки НЕП’у в соціальних сферах, «ущімлених» революцією. Провінційний листоноша Малахій Стаканчик, перечекавши у закамарку революцію, вирішив іти у «даль голубого соціалізму» з програмою голубої «реформи людини». Малахій іде з своїми ідеями до столиці. Там він знаходить скептично настроєних до його реформ «соціальних батьків», проституцію, божевільних, егоїзм. У публічному домі кінчає життя самогубством його дочка Любуна, що пішла шукати батька. Голубого мрійника визнали лише в психіатричній лікарні — це єдине місце, де можна застосувати його «реформаторську» діяльність.

Вистава була нищівно критикована за те, що посилює недоліки п’єси, за те, що ідеаліст Малахій знайшов у театрі співчуття, за те, що місцями звучали ноти не гнівної сатири, а м’якої іронії. Авторів обвинуватили в нечіткості класових позицій, виставу — у відсутності яскраво висвітлених позитивних сил.

Насправді Леся Курбаса цікавили корені «малахіянства», джерела прекраснодушности і міщанської обмежености. Він, як завжди, заглядав уперед, пропонуючи свій, складніший, процес взаємин з «малахіянством». Дрібнобуржуазне середовище — найчисленніше середовище, і складність «малахіянства» в тому, що Малахії користуються з найгуманістичніших гасел, хай на якомусь етапі утопійних, але ваговитих своєю потенціальною силою. Їх заклики принагідні формою, але істотою демагогічні — вони мають саме ті прикмети, які приваблюють найрізноманітніші категорії людей. Не бажаючи спрощувати чи схематизувати явище, автор обдарував Малахію добрими вчинками і нетерпимістю до кожної несправедливости: Малахія, наприклад, обурює, що «з чер-

воних гасел плетуть шнурки до жіночих черевиків». Автор, і ще в більшій мірі театр, відмовлялися показувати свого супротивника в його лубочному варіанті, — яскравим, зрозумілим, вся боротьба з яким, власне, виглядала непотрібною: Курбас розглядав «малахіяństwo» в усій його суперечливості. Через це зовсім не випадкове, що режисер і драматург не хочуть бути категоричними у ставленні до Малахія. Блискучий сатиричний талант Куліша в деяких сценах немов би ховається і дає місце м'якому, інколи доброзичливому гуморові. У свій час театрові і драматургові закидали «ідеалізацію» Малахія і брак так званого «позитивного матеріалу», що протистояв би Малахієві. З погляду частини критиків, Малахія треба було «викоренити» нещадною сатирою раз і назавжди. Так було у тридцять роки.

Між тим, якщо тверезо й об'єктивно подивитися сьогодні на розв'язання театром образу Малахія, лабораторія Курбаса і Куліша відкриває складний і тонкий логічний хід. Курбас, слідом за Кулішем, розумів, що справа не лише і не стільки у вироку Малахієві (хоча і це цікавило мистців). А що — як не лише чорною фарбою, а що — як не лише про міщанина, про Малахія? Все значно складніше. Світ п'єси Куліша — не реальний світ, а світ крізь призму сприймання Малахія. Безпідставні претенсії тих критиків, які вимагали, щоб Куліш здобув п'єсу «позитивним». Ці вимоги неправомірні щодо структури, яку запропонував Куліш: головний конфлікт Малахія з оточенням у тому, що він, залишаючися альтруїстом, об'єктивно не розуміє реальності, її проблем і завдань. Тут і основа його трагедії і причина означення Кулішем жанру п'єси: «трагедійне». Тут і основа тої подвійності, яка характеристична для Малахія у виставі Курбаса. Не лише розвінчування цікавить режисера, а ще й увага до того Малахія, який не задля себе, а задля всіх... Це дуже цікавий деталь, що ховається у других і третіх плянах складної п'єси.

Курбас і Куліш показали себе досить мудрими і чулими до соціальних вібрацій свого часу. Справа у тому, що напередодні тридцятих років ставлення до «маси», як до категорії монолітної, модифікувалося. Іншого підходу потребувала і проблема «маленької людини». Чулисть Курбаса не могла не притягти його уваги до проблеми, що висіла в повітрі: проблеми уваги до внутрішнього, індивідуального. Внутрішній світ Малахія з його бажанням перебудувати сучасну людину — хай за безглуздим, наївним зразком — не міг не потрапити в царину художньої аналізи Курбаса. Ось чому, з одного боку, вистава розкриває Малахія, з другого — вглядається в нього, намагаючися бути об'єктивною.

Безґрунтовність Малахієвих реформ ішла від нерозуміння ним історичних закономірностей — сама ж думка про можливість удосконалення людської свідомості була одвіку приваблива. Але вкладена в уста Малахія, вона вигля-

дає жалюгідно. Уже в цьому є парадоксальність. Кулішеві потрібний був своєрідний щит цієї парадоксальності — таким щитом стало божевілля Малахія. Режисерська праця Курбаса відтворила божевілля Малахія так логічно і переконливо, що критика писала: «Треба було бути фахівцем з психіатрії, щоб оцінити колосальну і винятково тонку режисерську працю в цій частині... Опрацювання окремих ситуацій, безумовно, стоїть вище всіх спроб показати божевілля, що ми їх знаємо у мистецтві театру і літератури». Нам цікаве це свідчення не саме собою, а як доказ віртуозної операції над психологічним акторським матеріалом. Цікава і сама спроба Куліша, укриваючись за аномалією, відбити найсуперечніші тенденції певного соціального середовища. Вона близька тому драматургічному річищу, з якого пізніше вийде, наприклад, Дюрренматт.

Парадоксальність, базована на внутрішній складності, багатство нюансів в образах Малахія (Крушельницький), кума (Гірняк), Любуні (Чистякова), блисуча, тонка режисюра Курбаса, дотепна фантазія художника Меллера — все це творило багатоплянкову виставу. У ній не було еклектизму стилеві мішанини: на цьому новому щаблі Курбас наблизився до синтезу постановочного театру, яскраво-видовищного, умовного з театром гостро психологічним, глибоко акторським. «Народний Малахій», на наш погляд, став одним з найбільш яскравих досягнень на шляху до такого театру.

Вистава була кваліфікована як часовий політичний зрив театру і, не зважаючи на великий сценічний успіх у глядача, з репертуару була знята.

Критикована була і наступна п'єса М. Куліша — «Мина Мазайло», присвячена національному будівництву на Україні. В образі тьоті Моті з Курську драматург викриває шовіністську тенденцію великоруського міщанина: «По-моєму гораздо приличнее быть изнасилованной, нежели украинизованной». Не приймав драматург і обмежености дядька Тараса, який болів тим, що тільки на вивіски на вокзалі і дають радість — вони по-українському, а то «спитаешся по-нашому, всякий на тебе очі дере... і „штокає”». В образі центрального героя, Мина Мазайла, що міняє прізвище на Мазенін, Куліш глумиться з того середнього бюрократичного прошарку, для якого питання національного розвитку не стояли — їм було байдуже, якому богу молитися.

Вистава Курбаса стала політичним памфлетом. Засоби сатири поєдналися з гострим психологізмом. Мина-Гірняк — підносився до образу соціального і політичного міщанина, в якому театр узагальнював риси його духових братів з різних епох. На жаль, позитивні характери вистави були дещо схематизовані. Це знову було приводом для знаття п'єси з репертуару.

Іюнь 1928 рік. Становище на Україні ускладнювалося. Всі театральні диспути зводилися до діалогів, де неодмінною

дійовою особою був Курбас. Він гаряче і аргументовано говорив про право мистця турбуватися всіма проблемами часу, не оминаючи найскладніших. Він застерігав, що наближається смуга «заспокоєности» драматургії, одноманітності її конфліктів. Він говорив, що його театр не дозволить собі змінити колишні максимальні критерії.

Курбас вимагає: «Дозвольте мені бути революціонером, це мое право страждати, це мое право — бути незрозумілим, це мое право — приймати удари, мое право вперто битися на своєму фронті так, як я розумію — чесно і послідовно, для того, щоб на один день наблизити нашу мету до комунізму... Дозвольте мені не йти лінією найменшого опору». Курбас говорив про те, що коли «Березіль» почне обростати салом добробуту, заспокоєности і безпроблемности — він закриє цю «лавочку». Так прикро він назвав своє створіння.

З'являється п'єса Микитенка «Диктатура» — про взаємини пролетаріату і селянства, про боротьбу з куркульством. Успіх «Диктатури» в «Березолі» посилив боротьбу навколо театру; Курбас пішов на конфлікт з драматургом і поставив п'єсу *всупереч* її побутовій і мелодраматичній істоті.

Сам факт звернення до Микитенка критика відзначила як «виправлення лінії „Березоля”». Але справа була аж ніяк не у виправленні. Курбас залишався вірний собі. Те, що Микитенко був більш матеріальний, більш конкретний, більш злободенний, ніж філософічний, — не знімало для Курбаса можливості проаналізувати всю складність *процесу*. Курбас сміливо уводить у перемонтовану п'єсу оперовий речитатив (композитор Мейтус). Архітектоніка музики, жеста сприяє поглибленню психології характеру. Деформуючи простір, запроваджуючи малі скриньки-хатки, силуючи їх «ходити», змушуючи господарів охороняти їх, обійнявши руками, і вимовляти речитативи або арії, уводячи кіно й ін., Курбас «змушує глядача... замислюватися геть чисто над усім», як писали деякі критики, при тому саме за ці ознаки ганячи виставу. Крім сторони змістової, у виставі була активна і формальна сторона, і разючі новозаведення давали змогу відзначати «подвійний» успіх вистави. Писали також, що Курбас започаткував нову українську оперу. «Можливо, це найкраща вистава на весь Союз за останні п'ять років», — вважав «Радянський театр». «Можливо, це перша вистава нашого часу, де гармонійно поєднані пристрасний політичний матеріал і багатство сценічного експериментування», — так писав критик, що порівнював виставу з Мейерхольдовим «Ревізором», віддаючи перевагу Курбасові. Через істоту персонажу Курбас показував цілу клясу, роблячи образ символом і «олюднюючи» його конкретною психологією. Диспропорція людей і предметів, як і депсихологізація музики, підносила характери до узагальнених образів.

Вистава свідчила про художній розквіт Курбасового театру. Але йому лишалося мало часу. Преса назвала Курба-

са «лицарем малахіянського образу», утотожнюючи його з персонажем Куліша: творилася легенда про скептицизм Курбаса, про нерозуміння ним завдань часу. Кулішева «Маклена Граса» у постановці Курбаса восени 1933 року стала реквіємом Леся Курбаса. Його одлучили од театру в період кульмінації «Березоля»...

Як через п'ять років Станіславський робитиме спроби допомогти Мейерхольдові, так тепер Курбаса запрошує Міхоелс для постановки «Короля Ліра». Робота урвалася на самому початку. «Лір» стане шедевром актора Міхоелса. А міг би був бути і шедевром Курбаса: трагедія старого короля трансформувалася у Курбаса у дещо дуже особисте...

Сьогодні Курбасові було б вісімдесят. Він, що поклонявся всьому талановитому і спраглому (пофантазуємо!), вітав би сьогодні найсміливіші творчі шукання. І неодмінно, мабуть, сказав би до молодих своє: «Доброї роботи!» — так віталися у «Березолі». І продовжив би був: «Те, що ми робили вчора, — ні до чого. Сьогодні почнемо все наново».

*З журналу «Театр» (Москва, 1968, ч. 4)
з російської переклала О. Чикаленко*

Летаргія українського театру

Лесь Танюк

Про український театр майже не пишуть тепер пристрасно й палко; — якщо його хвалять, то лише загальниками, якщо лають, то лагідно-заспокійливо. Це — щоб він не образився й справді не вирішив, що кіно й телебачення незабаром відіб'ють у глядача бажання взагалі ходити в театр.

Але справа, звичайно, не в кіні й телебаченні, а глибше. Так, дійсно, український театр став занадто спокійним для того, щоб у нього ходили. З року в рік він втрачає глядача, завойовані позиції, знижує критерії. Театр перетворився на артіль по виробництву типових прем'єр; він штампує вистави, як гвіздки, і глядач навіть не має вибору: якщо в пересічній крамниці, скажімо, міста Луцького він може вибрати з десяти представлених фасонів одне потрібне йому пальто, то з театром справа гірша. Адже якщо він відвідає лише одну з десяти вистав Луцького облдрамтеатру ім. Шевченка, він підріже його матеріяльну базу, згідно плану він мусить заповнювати залу обласного театру приблизно на кожній новій виставі; те, що прем'єри схожі одна на одну, його не мусить обходити. А право вибору п'єси від театру теж не завжди залежить. Існує, наприклад, наказ міністра культури, в якому всім театрам України рекомендовано ставити п'єсу «Сині роси» М. Зарудного — всім театрам без винятку. Уявляєте, що було б, якби одного чудового дня міністрові прийшла в голову думка видати наказ, щоб всі письменники написали по роману скажімо, про українське міністерство культури! Ото була б література!

Московські гастролі театру ім. І. Франка в 1967 році наочно визначили ту дистанцію, яка утворилася між ним та кращими театрами світу. Досить буде сказати, що з добрячої дюжини назв успіхом користувалася лише «Антигона» Софокла: це єдина вистава, на яку питали квитки. Повним провалом театру стала постановка однієї з кращих українських п'єс — «Патетичної сонати» Миколи Куліша, цієї національної перлини, яку знавці порівнюють з «Фавстом» Гете. Театрові не вистачило тут ні сміливості, ні смаку, ні поваги до видатного драматурга. Після першого тижня гастролів довелося зняти з афіші й відправити в Київ добру половину вистав, бо глядач на них не пішов: натомість з'явилася рятівна — «Циганка Аза», і кінці з кінцями було зведено: українська етнографія, розважальність та «хохлацько-горілчаний» вихиляс свою справу зробили. Але громадську думку

театральної Москви не можна було переконати, що вона бачила той самий театр ім. І. Франка, котрий ще не так давно був предметом її захоплення. Не допомогло цьому й кілька гладеньких заміток у пресі, які в чергових виразах дякували киянам за приїзд і т. ін.

За останні п'ять років:

Жодну з українських вистав не було висунуто на здобуття Ленінської премії — про присудження нема й мови.

Жоден з українських драматичних театрів не мав серйозних зарубіжних гастролей. Жоден видатний діяч зарубіжного театру не висловився захоплено з приводу стану українського театру.

Українська Академія Наук і товариство «Знання» випустили нещодавно ґрунтовну працю «Наука і культура» з підзаголовком «Україна в 1966 році». Це колосальна робота, в якій приймало участь понад 80 авторів: обсяг книги біля 40 авторських аркушів. Видавці поставили собі за мету допомогти читачеві «скласти уявлення про найістотніші процеси, що відбуваються на передових рубежах боротьби українського народу за примноження своїх духовних багатств». Мета хороша, і книжка хороша. Для всього в ній знайшлося місце: від проблем діалектики — до кібернетики, від економіки — до бібліотечної справи, від металургії — до ботаніки, від фізкультури — до кіна, від літератури — до автоматички, від міжнародних взаємин — до телебачення, від дитячого виховання — до живопису. Для всього, крім театру. Про нього в книжці є лише маленька довідка на бережку: «Наша республіка має 60 театрів, в тому числі 5 театрів опери та балету, 42 драми та музкомедії і 13 дитячих і юного глядача».

Красномовно. Але ми говоритимемо не про всі 60, а лише про ті 30 драматичних театрів, котрі грають свої вистави українською мовою.

Трохи цифр.

Загалом по Радянському Союзу 1 драматичний театр на 571 тисячу жителів. В Грузії 1 театр на 200 тис. жителів, в Латвії — на 300 тис., в Литві — на 375 тис., в Естонії — на 165 тис., на Україні 1 український драматичний театр на 1 млн 500 тис. жителів. В Москві в середньому 1 театр на 315 тис. населення, в Ленінграді 1 на 188 тис., в Києві — 1 український драматичний театр на більш ніж 1 млн населення. Ми не беремо до уваги театрів дитячих, лялькових, музичних та оперних. Театральна Москва щороку випускає біля сотні прем'єр. Отже, їй потрібно принаймні 60 нових п'єс. Це стимулює розвиток драматургії.

Тепер підрахуйте, у скільки зменшується ця цифра в театральному Києві? Якщо за рік на київських афішах з'явиться п'ять-шість нових сучасних п'єс, то це вже й добре. До того ж вони тримаються в репертуарі недовго і, трапляється, сліду в театральному процесі не лишають.

Чим це пояснити?

У світовому театрі 20 віку намітивсь цікавий злам:

Райнгардт, Станіславський, Мейерхольд, Курбас, Вахтангов, Піскатор, Брехт довели, що суттю новочасного театру є не відтворення життя способом самого життя, як це було у 19 ст., а — його образне перетворення. Відтворення життя стало лише способом для переобладнання світу. На перший план вийшла політичність, філософічність, історизм мислення.

Для Пітера Брука, Товстоногова, Єфремова та Любимова мистецтво не є лише традиційним пізнанням життя, як то записано у всіх скрижалях: вони виступають на сцені в ролі співавторів життя. Вони його komponують за власними моделями. Вони творять навколо себе світ по образу і подобию своєму.

У Драча були рядки:

Художнику немає скутих норм,
Він норма сам, він сам в своєму стилі . . .

Всі сучасні художники — «самі в своєму стилі».

Український театр свого стилю не має.

Шахова партія, яку театр зараз дограє, почалася з гамбіту.

Гамбіт — це жертва пішака чи навіть фігури на початку гри для одержання активної позиції та швидкої можливості перейти в атаку.

Діячі українського театру, котрі вважали Леся Курбаса фігурою, яку можна було віддати в жертву, програли.

У цій партії Лесь Курбас був не пішак, а Ферзь. Після його виходу з гри партія йшла по-різному; іноді наступав тимчасовий успіх, іноді неповороткий король опинявся майже в закуті. Зараз на шаховій дошці нічия.

Вічний шах.

Після Леся Курбаса, крім його антагоніста — театру ім. І. Франка, лишилися ще Курбасові учні, сподвижники. Ще двадцять років після Курбаса гримів у театрі Мар'ян Крушельницький. Наше покоління застало Амвросія Бучму, Івана Мар'яненка. Земля їм пером.

Померли Гнат Юра, Борис Тягно, Дмитро Мілютенко, Вадим Меллер, Анатоль Петрицький.

Пішла на пенсію Наталя Ужвій.

Викладає в театральному інституті Валентина Чистякова.

Пише книжки про театр Василь Василько.

Всі вони, як Атланти, несли театр на своїх плечах.

У тих, що прийшли після них, плечі виявились слабкіші.

Життя кожного окремого театру невловимо нагадує життя людини.

Він теж народжується в муках, росте, мужніє, кульмінує, старіє і вмирає, — якщо не лишив по собі власних дітей.

Тому так багато важить процес омолодження кожного колективу. Молоді театральні сили, вливаючись у давно зформовані колективи, розчиняються в них і не можуть по-

мітно вплинути на їх художній рівень. Здебільшого вони поглинаються цими театрами і пристосовуються до їх вимог. З якоїсь точки зору це вірно, але театральний процес від цього не виграє.

Поступ театру можливий лише там, де є процес створення театральних студій. Зі студій вийшов «Березіль» і МХАТ, вахангівці і театр Заводського, «Современник» та молдавський «Лучаферул», театр Любимова на Таганці і театр МДУ. Такий вже закон поступу — якісь тенденції, групи ідей, погляди мусять відмирати, якісь — народжуватися. Оскільки ж середній вік театру — це сценічне життя одногодвох поколінь, то на 50—40-му році життя кожний театр починає відчувати труднощі переходу з однієї якості в іншу. І якщо керівництво театру не прибере якась міцна мистецька індивідуальність, яка зможе дати йому новий заряд ідей, новий запал, театр почне втрачати глядача. Такий процес характерний для всіх радянських театрів. Різниця лише в тому, що сучасний український театр стримує народження нових театрів та студій, тоді як театри Москви, Риги, Талліну, Тбілісі його всіляко стимулюють.

Студійність вимагає єдиної мистецької віри. Звідси — така потреба у вихованні молодого режисера. Режисерів треба виховувати не тільки постановниками вистав, не тільки «спеціялістами від мізансцен», а — будівниками кожного конкретного театру. Вистава для мистця — не самоціль, вона — лише одна сходинка до кульмінації, якої прагне даний театр під керівництвом даного режисера.

Тому проблема режисури, яка змогла б очолити театральний процес на Україні — проблема номер один сучасного українського театру.

Український театр потребує реформи, і реформи в усіх площинах — організаційно-структурній, фінансовій, творчій.

І після режисури в першу чергу це стосується драматургії.

В історії театральної культури нові етапи духовного розвитку театру завжди починалися з появи принципово нової драматургії. Кульмінація ж такої нової драматургії була можлива лише там, де вона створювала для себе принципово новий театр. В результаті цей новий зміст набрав нової якості, ця нова якість саме й утворила театри Шекспіра, Мольєра, Островського, Карпенка-Карого, Миколи Куліша, Брехта. Але згадаймо, що могли виникнути і не виникли театри Бернарда Шов, Лесі Українки, Хікмета та ін. — для реалізації їх драматургії за певних історичних умов не могли створитися нові організаційні театральні структури.

Можливо, що театр поганий тому, що погана драматургія; іноді трапляється й навпаки.

Але український театр — і це надзвичайно важливе — ніяк не може подолати свою одірваність від літератури. Майстри української прози, що прийшли в драматургію, пишуть нижче за свої можливості. Заслабли на поверховість і

професійні драматурги — Корнійчук, Зарудний, Коломієць. Театри майже не використовують талановитих драматичних перекладів Максима Рильського, Ірини Стешенко, Миколи Лукаша, Григорія Кочура та ін. Не перекладені на українську мову Брехт (крім «Матінки Кураж» — це єдина Брехтова п'єса, що пішла на Україні), Жан-Поль Сартр, Ануй, Дюрренматт, Геллман, Осборн, Йонеско, Вексер, Олбі, Артур Міллер, Беккет, Шов, О'Кейсі, Тагор, Артур Адамов, Прістлі, Сарду, Сароян, Мітчел Вілсон, Фойхтвангер, Макс Фріш. Український глядач за п'ять останніх років не бачив на своїй сцені жодної поставленої українською мовою п'єси: Мрожека, Чапека, Зоріна, Володіна, Грибоседова, Гоголя, Чехова, Достоевського, Сухово-Кобиліна, Салтикова-Щедріна, Шіллера, Ібсена, Метерлінка, Ростана, Корнеля, Л. Толстого, О. Толстого, Маяковського, Гете, Арістофана, Бомарше, Гавітмана, Есхіла, Пушкіна, Райніса, Ромен Ролляна, Словацького, Булгакова, Ведекінда, Вайсенборна, Вовлійоки, Гоцці, Грільпарцера, Костомарова, Фредро, Смуула, Леонова, Імре Мадача, Ердмана, Едуарда де Філіппо, Шварца.

Чи не правда, занадто довгий список того, що не йде на українських сценах?

А що — йде?

Корнійчук, Стельмах, Зарудний, Коломієць, Собко.

Потім — водевілі, мелодрама, «драма з музикою й танками».

А вже згодом — українська клясична п'єса. З кращих постановок треба відмітити талановиту роботу київського режисера Миколи Мерзлікіна, що винахідливо й гостро прочитав п'єсу Карпенка-Карого «Сто тисяч». Це один з найкращих на сьогоднішній Україні молодих режисерів; у киян в пам'яті і його сатиричний спектакль «Пляшечки» Хмелика, поставлений у тому ж таки Київському театрі юного глядача.

Як живуть пересічні українські театри?

Ось перший-ліпший з них: Львівський обласний музично-драматичний театр, що базується в Дрогобичі. Має трупу в 30 чоловіка, оркестру з 8 музик. За пляном театр у 1966 році мусив щодня заробляти 550 крб. Аншлаґ у театрі — 472 крб., тому доводиться ставити так звані «паралельки»: колектив ділиться навпіл, одні грають одну виставу, другі з іншою виставою виїздять у клуби на селах. Акторів не вистачає. Офіціанта в «Небезпечній професії» В. Соловйова (перекладений з російської мови детектив невисокого ґатунку) грає адміністратор театру, німецького солдата — робітник сцени. Якщо хтось з акторів захворіє, його мусить замінити на сцені режисер — більш нікому: у трупі давно нікого не лишилося, всі вільні від цієї вистави зайняті у другій — «На високій полонині» М. Бірюкова. Випускний період для вистав — трохи більше ніж місяць. Далі йде «трилель» — три вистави одночасно. «Готель АСТОРІЯ» Штайна, «Мірандоліна» Гольдоні та дитяча казка Машаду «Бразильський скарб» (казку випустили за 21 день — з 9 по 29 грудня). 9 січня ви-

ходить четверта вистава — мелодрама Л. Письменної «Недописаний портрет». Художника для її оформлення не знайшлося, запросили бутафора. Реквізитор працює мебльовиком, бутафора оформлюють як художника — а потім примушують оформлювати спектакль. Коли приходить справжній художник, бутафора переводять на вільну акторську ставку: безголосого бутафора примушують тепер виходити в масовці й співати в хорі — гроші ж одержуєш! В «Готелі АСТОРІЇ» Яна та Августа в чергу з адміністратором грають бутафор та перукар театру. В лютому-березні — ще дві вистави: «Спасибі тобі, моє кохання» О. Коломійця та «Безталанна» Карпенка-Карого. 20 квітня мусить бути готова п'єса М. Зарудного «Сині роси». П'єса поверхова, малозмістовна, збудована в основному на штампях — але наказ — це наказ, і вистава готова. Сіра, буденна вистава, в якій режисер В. Шмінець підписався під власним невмінням займатися мистецтвом: все ходульне, крикливе, лжеромантичне. Рецензенти звикли називати такі спектаклі героїко-романтичними.

До речі, про рецензентів. Хто вони? Які вони?

Вчителька Л. Дубровська та журналіст Іван Ярема в дрогобицькій газеті «Радянське слово» рецензують виставу В. Шмінця. Загальні фрази, які не дають жодного уявлення про спектакль. «Правда, — пишуть рецензенти, — драматургічні колізії п'єси, конфлікт героїв далеко не нові. Це наче синтеза уже почутого й баченого про революцію». Але це не заважає їм зразу ж говорити про «безумовний успіх» автора й «режисера» (чому «режисера», а не «режисера», ніхто не зна). Жодного слова про суть вистави, про її образ.

Але може така рецензія тому, що — п'єса погана?

Зазираємо в рецензію на хорошу п'єсу й на хорошу виставу (режисер Р. Бондаренко, жінка — з владною рукою, випускниця кийвського театрального інституту, яку зразу призначили виконуючою обов'язки головного режисера театру, а через півсезону зняли з неприципових міркувань). Рецензія на «Безталанну» має характерну назву «Берегти клясичну спадщину». Автор її А. Євлампієв довго й банально розмірковує про ім'я театру, про історію, про боротьбу за перемогу комунізму; потім хрестоматійно аналізує п'єсу, її назву і, нарешті, в кількох рядках говорить про спектакль: «... слід з повагою ставитися до цієї безцінної спадщини (до клясики — Л. Т.) ... не вдаючися до непотрібного новаторства. Та й хіба можна вважати новаторством, коли замість Варки ми бачимо в „Безталанній“ Кармен, замість енергійного й запального сільського парубка Гната — дон Жуана, коли Софія виглядає Золушкою...?».

От і все. Коротко і ясно.

Грайте так, як грали 100 років тому. І все. Без новаторства.

Але ж сучасність не в її музейній реставрації, а в безсмертності, в клясичності її ідейно-образної структури. Виявити цю структуру — значить способом клясичної п'єси від-

повідати глядачу на питання, які стосуються його сучасного і майбутнього.

Позбавлений можливості користуватися надбанням світового інтелектуального генія, український театр вариться у вареві випадкової драматургії, міщанського модусу життя, сімейної мелодрами. Звичайно, і в ньому є свої досягнення, але ми не можемо закрити очі на те, що загальне становище далеко від бажаного.

Українського глядача сьогодні більш за все цікавила б мікросоціологія сьогоднішньої людини. Стельмах дав трохи романтизованого Марка Безсмертного, але на сьогодні Марко вже теж історія. Хотілося б побачити сучасну людину перш за все як виразника певного національно-психічного комплексу громадянина Радянської України, дослідити соціальний бік цієї проблеми. Микола Куліш дав Копистку та Ілька, Корнійчук дав Кречета, — кого з героїв сьогоднішніх п'єс ми можемо назвати виразником національної гідності українського народу, щоб цієї гідності не образити?

Помітний сьогодні в радянському мистецтві процес звільнення людини від стримуючих її догм та умовностей, процес прагнення до саморозкриття, до творчої кульмінації, до участі в найскладніших перипетіях соціального поступу. Помітне — і перш за все серед молодого режисури — прагнення зробити театр не тлумачем відомих істин, а — першовідкривачем нових ідей. Лябораторією духовного життя хоче бачити свій театр сучасний український глядач, і в цьому призначення сценічного мистецтва.

Оскільки прерогативою театру є дія, себто боротьба, суперечність, конфлікт, діалектика, — завдання театру: розкривати вічно нову суть сьогоднішньої боротьби. Сказано у Мандельштама: «В поезії — завжди війна. І лише в епохи громадського ідіотизму наступає мир чи перемир'я». Так було в театрі у часи панування теорії безконфліктності. Домінантою сьогоднішнього театру мусить бути неможливість перебування у стані мертвої сплячки, неможливість бодай найменшого замирення зі всім тим, що стримує нашу ходу, що тягне нас назад, що компромітує нашу мету.

Але запевне можна сказати, що українські мистці врешті виконають свій обов'язок перед театром. Для цього їм треба сподіватися лише на власні сили і братися до діла, не чекаючи, поки з'явиться «деус екс махіна» і піднесе театр на недосяжну височінь. «Вітру не буде, треба гребти руками» — промовив поет. І будівництво новочасного українського театру залежить перш за все од того, як міцно й активно пробуджені його керманічі будуть гребти проти тієї течії, котра зносить їх на мілину.

І тут поруч з ними мусить стати молодь.

А для цього її слід виховувати.

І довіряти.

І вимагати.

Пряшівщина на перехресних шляхах НА МАТЕРІЯЛАХ ТИЖНЕВИКА «НОВЕ ЖИТТЯ»

Дарія Ребет

Переломові, але й мінливі події в Чехо-Словаччині від січня 1968 року це, хоч і вирішальна дійсність, але все ж якоюсь мірою тільки загальне тло для процесів і питомених явищ, які на протязі останнього півтора року стали видними в житті українців-русинів Східної Словаччини. Специфіка цього історично-етнічного, культурного і політичного комплексу має своє коріння далеко в минулому і становить собою перекрій не лише часових, але передусім типологічних строкатих нашарувань. У генезі цього незвичайного феномену заложена історична доля цілого обширу колишньої Підкарпатської Руси. Одначе після відмежування від радянського Закарпаття, від 1945 року, ще більше звузилося поле різноприкметних схрещень і згущених противенств та парадоксів на цьому невеликому клаптику Пряшівської землі. Отож у подуві «празької весни» і тут проломилися льоди, прийшли зрушення, пішли нові течії, але й не легким виявився облогом залежаний ґрунт, повний внутрішніх шанців і штучних перегород. Невеликий етнічний масив русинів-українців у Чехо-Словацькій Соціалістичній Республіці замкнув у собі різні симптоми хворобливого застою, увібрав у себе дегенеруючі наслідки давніших панівних режимів, але також і всілякі «деформації» останньої чверти століття. У системі ЧССР, серед гри різних сил у ній, травмована страхом перед терором, насильством і дискримінацією і водночас не визволена від піклування могутнього опікуна по сусідству і «по крові», українська національна меншина в Словаччині не досягла повноти розвитку. У загальному шумуванні та прямуванні країни до «соціалізму з людським обличчям» українському населенню у Східній Словаччині випало на долю весь час протистояти різним супротивним вітрам.

У програмі дії Комуністичної партії Чехо-Словаччини з часу найбільшого розмаху лібералізації та загального піднесення у прямуваннях до справжньої демократії і гуманізму писалося про «широке демократичне розуміння політичних і особистих прав громадянина». І далі: «Без права нема відповідальности... соціалізм не може означати тільки визволення працюючих людей з-під влади експлуататорських класових відносин, але мусить принести для повного прояв-

лення особи більше, ніж дає будь-котра буржуазна демократія... Правовими нормами треба точніше забезпечити свободу прояву і меншинних інтересів та поглядів... треба забезпечити активну участь національностей у громадському житті в душі рівноправності і в душі засади, що національностей мають право самостійно і самоврядно вирішувати справи, які їх торкаються». В ім'я зміцнення єдності, але і національних самобутностей у ЧССР та під гаслом гуманістичної функції культури говориться про права окремих національностей і про можливість «розвою їх національної особливості». «Ми повністю зголошуємося до гуманістичних традицій національних культур... рівноправне становище національних культур вимагає і рівноправного становища народних інституцій». І, нарешті, визнання і деклярування: «Культура національних меншостей є органічною складовою частиною чехо-словацької соціалістичної культури, але водночас вона є в контексті з загальною культурою власного народу, з якою вона нерозривно пов'язана. Матеріальні умови і кадрові питання дальшого розвитку культур національних меншостей треба забезпечити інституційно з точки погляду потреб національних меншостей»...

Що серед таких зрушень та на ґрунті історично нагороджених «орієнтацій» і дезорієнтацій, у цьому відрізаному від українського материка карпатському куточку серед народу піднялося питання «хто ми?» — це не дивне. Але що в плінні такого рвучкого струменя реабілітації гуманності і в широкому процесі відродження ідеалу свободи серед українсько-русинської автохтонної національної групи у неймовірній гостроті виникає загрозливе питання, «як оборонити своє існування?» — це вже вияв ще одного з парадоксів, приречених українській історії і дійсності.

I

Ця спроба огляду становища української меншини в ЧССР не може бути повним дослідженням. Для огляду використано не зовсім повну збірку пражівського тижневика «*Нове життя*» за час від червня 1968 до червня 1969 року. Цим періодом охоплена певна цілість явищ і подій, коли завжиги, що на літні місяці минулого року випадає найбільше розгорнення «посічневої» суспільно-політичної динаміки української громадськості на Пряшівщині, а в червні цього року стають помітно наявними зміни становища в директивній системі і приходять нові варіанти напряду та способу діяльності українців у рамках нових настанов політики першого секретаря ЦК КПЧС д-ра Густава Гусака.

Неповність цього огляду зумовлена ще й тим, що, використовуючи тільки матеріал, публікований у контрольованій газеті, доводиться натрапляти, очевидячки, на недоговорення і замовчування, які не створюють ясної картини і не уяочнюють усіх причин існуючого стану. І, нарешті, як уря-

дові кола, так і українські установи не диспонують правдивою статистикою та повними даними з різних ділянок життя, і щойно в ході діяльності і в процесі офіційних взаємин між національностями і державними представниками тут і там згадується про потребу або й планування спеціальних досліджень.

Та все ж, чи то якоюсь мірою таки завдяки демократизаційному проломові, чи на основі давніше закорінених масариківських демократичних традицій ще з часу «буржуазної ЧСР», чи, може, в душі загальноукраїнських тенденцій до самобутнього розвитку, — дія і публічні виступи керівного активу української національної меншости в ЧССР виявляють не мало важливих елементів, що створюють складну, цікаву, драматичну й активно зрушену українсько-русинську дійсність на сході Словацької Соціалістичної Республіки.

Громадські діячі Пряшівщини у своїх виступах подають числа 120 000—150 000 етнічного масиву українців-русинів у Східній Словаччині. За офіційними даними переписів населення, які вже традиційно, за всіх режимів відбуваються в атмосфері натиску, примусу, застрашування, дискримінації чи спеціальних махінацій, статистичні числа постійно падають: від 75 000 до теперішнього номінального стану — 33 000. (Тут не враховано якоїсь кількості українців у Чехії й Моравії, разом щось понад 20 000).

Ясно, що питома вага — за тамошнім терміном — «ето-су» спирається на українських селях, які популяційно збіднюються відпливом заробітчан із злидених сільських умов до далеких міст цілої республіки. Загально визнано, що на Східній Словаччині є 264 сіл русько-українського характеру. Невелика робітничка верства по містах якоюсь мірою асимілюється, і впливи української громадської організації там, мабуть, мінімальні. З погляду національної окреслености і суспільнотворчої ролі інтелігенція є основним виразником і представником свідомости та дійовости української національности в ЧССР. У переважній більшості походженням з народу, вона у чисельному відношенні до всього українського населення Східньої Словаччини має бути найсильніша у порівнянні з іншими національними меншостями, наприклад, навіть з угорцями, яких є близько 600 000. Це відносно молоді сили, виховані на специфічних вартостях свого етнічного ґрунту і на традиціях перших будителів Підкарпатської землі, а також через радянські зв'язки або студії в УРСР, великою мірою ознайомлені з сучасними здобутками української культури. Це за своєю природою динамічний елемент української самобутности в республіці, яка в своїй новій федеративній структурі формально взяла до уваги національностеве питання.

Очевидно, що подані тут позитивні позиції засадничо не зменшують «умовности» загального становища української меншости в Словаччині вже хоч би з огляду на її малий етнічно-людський потенціал, для долі якого легко можуть

стати остаточно вирішними сама непригожість умов і натиск сторонніх сил.

І так тепер у поточному вжитку чужих чи пристосуванських кіл просуваються різні версії й варіанти щодо національного окреслення автохтонного населення Пряшівщини. Є там, мовляв, чотири національні меншини: «руские», «українці», «русини» і «русини, які голосяться за словаків». А у зв'язку з протиукраїнськими акціями серед українсько-русинського населення і, з другого боку, в процесі побороування пристосуванства, з народу піднімаються різні голоси проти свіжо «напечених» словаків, завдяки яким деформується дійсна етнічна картина. В одному відкритому листі пишеться: «... Але у нас їх ніхто не любить і не поважає. Це потомки тих, які за угорської держави... були мадярами, по 1918 році чехо-словаками... в 1945 році після визволення стали росіянами, в 1951—59 роках великими українцями, а тепер сталися великими словаками. Одні йшли до чужого тaborу з несвідомости, другі з інтересу».

Виходячи з позицій повної льюальности до чехо-словацької держави, українсько-русинські суспільні діячі у своїй просвітній роботі серед народу, у частих повторюваннях у пресі, намагаються вияснювати умови, впливи і наслідки мінливих течій у минулому, вказують на перешкоди у формуванні власної самобутности, при чому дбайливо наголошують усі моменти спільного співтворення життя Чехо-Словащини водночас з виявами власних національних змагань і підйомів. Дехто визнає, що й при «клясово обмеженій політиці буржуазно-демократичної Чехо-Словащини» були можливості прогресу в політичному і культурному житті русинів. Відмічається також те, що вже в той час у боротьбі за національне існування русини-українці «опиралися на всебічну, велику і не лише моральну допомогу Радянської України». Цими мотивами льюальности супроти Чехо-Словащини і саме таким розумінням власного культурного, соціального і національного інтересу пояснюють помітну участь українців у протифашистській боротьбі за уряду Тіса і в усіх кампаніях разом з силами СРСР. За недавньої демократизації у теперішній ЧССР було багато нагод, коли льюальні українсько-русинські громадяни вважали потрібним нагадувати, що їх участь у виборюванні соціалістичної республіки була таки не мала. Вони були в партизанському русі, у т. зв. Словацькому національному повстанні, воювали в чехо-словацькому армійському корпусі під командуванням теперішнього президента Людвика Свободи, де мало бути 80% українців; та й зрештою у радянській армії. Вклад русинів-українців в історію повсенної республіки йшов на відновлення «своєї республіки», «своєї батьківщини». За цією орієнтацією панувало переконання, що «прогресивні сили Чехо-Словащини, очолені комуністичною партією, забезпечать всебічний розвиток русинів-українців, не просто як окремих громадян республіки, але як національности в цілому».

І тут, хоч деклярується, що від «визволення» (1945—49) такі переконання «майже підтверджувалися», — все ж надії на всебічний розвиток «не завжди здійснювалися відповідно до вкладу, який русини внесли в свою республіку». Однак тепер наголошується, що зараз після війни українська національна меншина увійшла в республіку «як державно-правний чинник і політичний суб'єкт» і що створилися відносно добрі умови для вільного національного розвитку українців. 1945 року постала Українська народна рада Пряшівщини (УНРП) як політичний репрезентативний орган. Українська меншина мала своїх депутатів у Національних зборах і в Словацькій національній раді (СНР), створено реферат українських шкіл при СНР, українські шкільні та освітні інспекторати і молодіжну організацію Союз молоді Карпат (СМК). Тоді також зросло число шкіл усіх ступенів, створився український театр, українська студія Чехо-словацького радіо й інше. Але дуже скоро національне питання почало зчезати з офіційної політики республіки, а разом з тим переставали жити й українські установи. Від 1948 року насильним способом, «адміністраційними втручаннями» придушувалися всі намагання розбудови і ліквідовано те, що було.

Всі сили спряглися на глибокий занепад, що супроводжувався повоенними побутовими труднощами, дальшим поглибленням суспільно-господарських диспропорцій, безконцепційністю та «невиясненістю економічного розвитку». Після формального договору, в процесі оптації понад 8 000 українців, ліквідуючи господарства, перейшло до Радянського Союзу. Тільки газети не дуже говорять про те, як до решти зубожілі люди, розчаровані, з порожніми руками верталися на свою рідну дідизну, надивившись на стан українства на материку, і чути не хотіли про якусь українськість. Тепер тут і там згадується тільки, що оптація була першим легалізованим кроком до словакізації, а словацькі шовіністи й досі лякають русинів переселенням за східні кордони.

І далі. Також церковні відносини принесли населенню втрати і хаос. Після насильного переведення з трудом колись розбудованої греко-католицької церкви на православ'я і на зміну русифікаційному курсові у 50-их роках прийшла українізація. І неймовірним способом також і ця акція спричинилася до нищівного розладу, а то й втрати етнічного стану посідання на користь словаків.

Українізація «проводилася тими, хто є нетолерантний до українців, саме тоді, коли було ліквідовано УНРП, тоді, коли українця зважали бандитом, націоналістом». Без підготовки, примусом впроваджений курс охопив тільки деякі кола «українською орієнтацією», тим часом загал русинів у свідомості, де є джерело нової політики, сприйняв це як безпечну затію сильнішого господаря. Одні втікали, хоч би формально, у пословачення, а другі, непохитні в своєму русинському консерватизмі, не ознайомлені з історичною еволюцією і не розуміючи взагалі поняття українства, залиша-

лися традиційно вірні «при своєму русинському роді», з тим більше загостреним, штучно виплеканим упередженням і опорою до всього українського. І коли прийшов перепис населення, у якому не було рубрики «русинська національність», то вони радіше, «на всякий випадок», писалися словаками. У такому густому чергуванні різних режимних курсів тим свавільніше плекалися внутрішні порахунки і ворожнечі, цькування збоку, залякування, плямування «буржуазним націоналізмом» за саме відстоювання національності, доноси, нарешті, переслідування, арешти, вивози. Остаточним вислідом такої «українізації» було те, що можливості і вияви громадського життя української меншини звелися до найвужчого провінційного культурництва.

Тут дагується і сумне походження Культурного союзу українських трудящих (КСУТ) з його центральним комітетом у Пряшеві, що постав тому двадцять років і залишився єдиною українською суспільною установою, зрештою без будь-якого елементу демократичної репрезентативності. При його народженні стояло глибоке недовір'я і непошана з боку пересічного чесного громадянина, не лише тому, що це була дуже «однобічна форма» вирішення становища української меншини в ЧССР, але перш за все тому, що народилася установа наказна, при якій не співвирішувала громадськість, обсаджена настановленим апаратом, якого ніхто не вибирав і з яким пов'язувалися часом функції сумнівного характеру. Створене становище було дуже нездорове, тому ще й сьогодні зустрічаємо в громадськості класифікацію окремих діячів за мірилом, хто у найважчі часи «не втратив людяність» і залишився з чистими руками. А двадцятилітнє існування КСУТ, у якому, зрештою, з часом мінялася ситуація, течії і люди, поширився склад ЦК і президії, — ще й тепер супроводять застереження щодо його нерепрезентативної структури, позбавленої основ громадської виборності.

З поглядом на двадцять років, прожитих уже в соціалістичній Чехо-Словаччині, українські громадяни стверджують, що в умовах протинаціональної політики супроти меншин довелося захищати такі елементарні, природні права, які навіть не були предметом спору в капіталістичному устрої. «Боротьба за національне існування в інтернаціональному розумінні була майже неможлива в досічневий період».

II

Бурхливий чехо-словацький січень 1968 року застав українську громадськість з єдиним, умовного характеру, репрезентантом українсько-русинського населення, культурною установою КСУТ, який має близько 10 000 членів, а його пражівський центр не багато спромігся задовільно поширитися та закріпитися по менших містечках і селах. Отож головне в обсягу КСУТ, і при ньому, поставали проблеми й акції, що виникли у зв'язку з демократизацією ЧССР. Тим

самим у суспільно-політичний бік скерувалася його увага. Згущення нової проблематики і намагання дедалі більше конкретизувати політично-громадські пляни припадають у КСУТ, мабуть, на березень 1968. Зокрема, на його березневому пленумі акцентуються питання державно-правного оформлення українсько-руси́нського населення ЧССР. На обговорення приходять передусім справи підготовки Народного з'їзду русинів-українців, що був уже раніше, доволі нереально, запланований на кінець квітня того ж року. Конкретним завданням з'їзду було б створити політичну, демократично-репрезентативну установу, тобто покликати до життя Українську народну раду (УНР) чи, точніше, нібито відновити колишню УНР Пряшівщини.

Разом з тим виникло основне політичне питання, яким способом оформити державно-правне становище української меншини в ЧССР. Були дві концепції: домагатися обласної автономії (при чому треба зауважити, що з-поміж усіх національностей тільки українці висунули ідею територіяльної автономії); і друга, скромніша, яка передбачала відновлення Української народної ради на базі відновлення традиційних округ: Меджилабірської, Снинської, Свидницької і Старолубов'янської. УНР мала бути представником українців перед Словацькою національною радою та радою міністрів Словаччини, з участю українця в урядовому керівництві. КСУТ мав стати чисто науково-освітньою установою з статутом, подібним до статуту свіжо відновленої Матиці словацької. Те, що в загальній настанові діячів перемогла ідея обласної автономії, свідчить про піднесення, яке охопило громадськість. Цю концепцію підтримали також письменники, організовані в Українській філії Спілки словацьких письменників (УФ ССП). Однак ця справа не мала практичного значення, та й зрештою ніколи не дійшло до яснішого уточнення програми плянованого з'їзду. А згодом чимраз частіше доходило до внутрішнього розладу через брак детальніших плянів та суспільно-політичних концепцій.

Тим часом на весні і влітку минулого року своїм порядком усе ще йшла підготовка до Народного з'їзду, перша дата якого була визначена на 31 травня 1968. На з'їзді мав бути 431 делегат з 264 сіл, з якого числа у початковій стадії були вже обрані делегати з 137 місцевостей. Приходили й невідрадні повідомлення про місцеві труднощі, де через терор «ніхто не може свobodно проявити свою волю». Дехто піддавався впливові словацької агітації. 25 сіл взагалі відмовилося від участі у з'їзді і виборах. Але серед громадсько свідомих кіл панував підйом і активізм, надходили бадьорі голоси з народу: «Треба робити все, щоб ту іскорку надії в народі утримати». Думалося про «такий народний мітинг, де наш народ покаже, чим він є і що він хоче». Учителі заявляли: «Ми зробимо все для успішного з'їзду, за що наш народ буде глибоко вдячний ініціаторам і організаторам з'їзду». А один священик писав: «Но я вірю, же дух руськості нашого

народу живе. Я, котрий родився русином і свій рід не зрадив, зістаю його сином, прошу мене удостоїти бути на з'їзді...»

З'їзд не відбувся, і, мабуть, тепер уже не скоро буде про нього мова. За два дні до визначеної дати з'їзду президія крайового комітету партії покликала представників КСУТ і висловила «побоювання, що виникнення УНР створить прецеденс для інших національностей». Та й телефонічно викликаний тодішній перший секретар ЦК КП Словаччини Василь Біляк з огляду на «складність внутрішньо-політичної ситуації в країні» «порадив» землякам відкласти народний з'їзд на «більше вигідний термін». Відкладення з'їзду захитало довір'я до керівництва, викликало незадоволення і критику, головне з боку молоді і журналістів, деякі члени президії ЦК КСУТ вийшли з неї на знак протесту, і особливо активно виявилася Лабірщина, де за підтримкою селян, робітників та інтелігенції створився підготовчий комітет для повного скликання з'їзду. Нещасливим випадком призначена для відбуття з'їзду в Меджилабірцях дата 23 серпня випала на два дні після того, коли сталася окупація Чехо-Словаччини.

На дальших етапах прямувань до створення репрезентативного політичного українсько-русинського представництва плян з'їзду відокремлено від питання постійної Народної ради. Були пропозиції відновити її з колишнього пленуму УНРП з новими доповненнями на підставі вже проведених виборів делегатів. Цю справу не розв'язано, але, «перенесена» до державних і партійних комісій, вона залишилася далі програмово актуальною і в наступному етапі підготовки до формально законного федеративного упорядкування національних відносин.

Та, з другого боку, не зважаючи на невдачу з скликанням з'їзду, сама акція виборів делегатів для української громадськості у Східній Словаччині мала значення своєрідного плебісциту, при якому на відкритих зборах сільських громад, на нарадах делегатів по округах переважна більшість населення виявила добре розуміння актуальної справи і власного інтересу взагалі.

III

Суспільно-політична активізація та й сам культурно-освітній рух українців-русинів Пряшівщини натрапив на помітно загострену протиукраїнську поставу словаків, які, використовуючи для себе демократизаційний перелім і т. зв. «Акчну програму» (програму дії ЦК КПС), від самого початку не думали її демократизм і гуманізм застосовувати до національних груп у Словаччині. Очевидно, що ненависництво та шовінізм словаків не треба зв'язувати суцільно і без решти з усім суспільством. Але національна нетерпимість виявилася не лише у «правих, реакційних колах». Ми бачили,

що керівники комуністичної партії, до якої належать і українці, подбали про перешкоду для відбуття Народного з'їзду. Крім цього зловживання словацьких партійних товаришів на нижчих щаблях апарату, це постійні явища в поточному житті, а також словацька партійна преса відзначилася явно ворожими виступами та цькуваннями проти українців-русинів. «Словацький державний народ» заскочили «далекосяжні домагання» національних меншин і їх бажання «стати національно-політичним суб'єктом». Про частину словацької інтелігенції, зокрема в Пряшеві, — українські громадяни пишуть, що вона виявила «подивугідну некультурність у питаннях української національної проблематики». Завданням протиукраїнських виступів було в першу чергу дезорієнтувати і українську і словацьку громадськість, а далі йдуть інші «відповідні» плянові акції на окремих ланках життя.

І тут знов парадоксальним способом «у пригоді стає», наприклад, у червні минулого року дозволена, перед тим насильно ліквідована, греко-католицька церква. Сам факт нової «конкуренції» для частково вже вкоріненої православної церкви викликає непорозуміння, хаос та взаємну боротьбу невиробленого населення за впливи, першість та церковні будинки і створює нову нагоду для всілякого втручання збоку. Але крім цього виявилися намагання греко-католицьку церкву «повернути українцям як церкву словацьку»; пов'язати її якнайтісніше з римо-католицькою церквою, латинізувати обряд і використовувати для прямої словакізації. Западливі опікуни почали заходитися над перекладами церковно-слов'янських текстів на словацьку мову.

Особливо недостойно виступила традиційна гуманістично-культурна установа — Матиця словацька, членами якої були колись і наші підкарпатські будителі — Добрянський, Дужнович та інші. У процесі соціалістичної демократизації відділи цієї установи у Східній Словаччині за одне із своїх завдань визначили собі денаціоналізацію українських громадян. Відкрите бойове гасло «на Словенску по-словенски» пішло разом з різними адміністраційними, агітаційними, дискримінаційними і «навчальними» засобами. Це виявилось у нагінці на українських учителів, у відбиранні їм можливості їхньої фахової праці, у позбавленні українських дітей навчання українською мовою і, нарешті, в акції «добровільного» перегворення українських шкіл на словацькі. На протязі 1968 року по селах часто було видно агітаторів, після чого подекуди населення почало виганяти українських учителів, вимагати словацької школи і т. д. Наслідки такої культурної політики Матиці словацької серед українців у Східній Словаччині просто загрозливі. На протязі короткого часу втрати у шкільництві стали такі великі, що питання, «як бути далі», загальною кличе на сполох. Довелось ствердити, що коли до початку 1968 року було лише кілька шкіл, де не було навчання української мови, відкинення навчання рідної мови в 1968 році стало масовим, і довелося боротися за те, щоб рід-

ну мову зберегти бодай у тих кількох школах, де її ще толерують. За деякими даними з підсумків братиславського урядового Секретаріату національних шкіл та Інспекторату для українських шкіл при Крайсовому національному комітеті в Кошицях Шкільна комісія ЦК КСУТ восени 1968 року ствердила такий стан з нагальною тенденцією спаду: ще до початку вересня того року було 68 українських основних дев'ятирічних шкіл та 3 середні загальноосвітні. Після першого вересня залишилося всього 48 українських шкіл з загальною кількістю учнів разом в усіх школах 3 298. Разом з дальшим погіршенням становища передбачалося, що до кінця 1968 року мало б залишитися всього 5—6 шкіл. Завдяки дискримінаційній акції самі дезорієнтовані і заагітовані батьки та й деякі учителі спричинилися до такого стану, при чому подекуди висувалися вимоги, замість української мови, ввести русинський діалект. Таким самим порядком обнизилося до зовсім малої кількості годин і навчання української мови у школах з викладовою словацькою, та й взагалі залишилося всього 120 шкіл, у яких з переходом з української на словацьку викладову мову ще вивчається українська.

Окрема ланка — це політика супроти учителів українців у національно мішаних районах. З перетворенням українських шкіл на словацькі почалося усування українських учителів, не зважаючи на те, що залишаються українські учні. З настановою затримати в цих районах лише учителів словацької національності Матиця словацька висунула проєкт, щоб українські учителі повторили екзамени з словацької мови, хоч вони мають офіційно визначені кваліфікації. Ці заходи не були реалізовані, але на цій ділянці виявилось, як глибоко до фундаментів мала б іти словакізація. Українська громадськість зовсім безпосередньо відчула небезпеку, що йде від настанови послаблювати інтелігентські кадри, відривати доріст від національної культури і всякими засобами натиску ізолювати та вбивати клин між інтелігенцією та народними масами. Це оцінювалося як конкретний плян словаків знищити українську меншину, і тому прийшов доволі сильний публічний відпір українців у пресі. Посипалися принципові протести, ґрунтовні статті, листи з народу, КСУТ зайняв позицію оборони українського стану посідання і належних прав.

Найбільше видною й активною виявилася постава великої кількості учителів. Зокрема учителі Свидниччини, протестуючи проти вимоги нострифікації учительських дипломів і проти заборони вчити у новоперелицьованих словацьких школах, розгорнули широку ударну кампанію. «Вперше у нашій історії — писалося в «Новому житті» — піднесено страйк, яким було охоплено коло 300 учителів з 80 сіл, їх підтримали товариші з інших округ і широка громадськість». У документі, ствердженому 251 підписом, вони з'ясували своє становище, піддаючи гострій критиці протисоціалістичну і протигуманну політику Матиці словацької й одночасно ви-

словили вірність своєму народові та проголосили вимоги повного забезпечення громадянства тієї землі, «що була заселена русинами перед століттями». Щодо ролі та характеристики українських учителів взагалі треба підкреслити, що вони належать до найбільш активних і найбільш відданих народові кіл української громадськості у Східній Словаччині.

У загальному у 1968 році помітно інтенсивно та мужньо виявився відпір української меншості денаціоналізуючим і взагалі неприязним затіям, але разом з тим виявлялося і генеральне шукання шляхів та способів, якими можна б користуватися у новій, «посічневій» ситуації. У тому шуканні помічаються розбіжності поглядів і настанов в обширі КСУТ, де що якийсь час відбуваються персональні зміни та пересування, не зовсім зрозумілі сторонньому спостерігачеві. Самі діючі особи на протязі вже довшого часу окреслюють свій внутрішній стан кризовим. Є суперечки, є дорікання за невикористання можливостей і недостатні досягнення. Але створюється враження, що таке внутрішнє напруження має своє джерело передусім у щирому бажанні здобути якнайбільше. Чи в загальному справді було можливо досягти більше у цей період ніби найбільшої демократії, — це питання треба залишити відкритим. Бо на деяких прикладах зразу помічаємо, яка та «демократія» була саме до українців неласкава і як глибоко закорінені труднощі в самих основах українсько-словацької «коекзистенції» на цьому життєвому просторі. Але без сумніву динамічною величиною на сучасному еволюційному етапі українців-русинів виявилася підметна настанова. Їхні концепції і плани діяльності насичені закликами до твердої постави, послідовності і відповідальності за змагання до самоствердження. Гасла про те, що українському населенню ніщо не буде подароване, що права треба виборювати, демократію здобувати, — постійно супроводжують починання зрушеної громадськості.

IV

Коли на тлі таких відносин українську громадськість заскочила окупація ЧССР союзними військами Варшавського договору, для українців тим більше значення мала уся складність становища. Голова ЦК КСУТ Михайло Миндош так висловився про цей «важкий час»: «Мало кому було так тяжко, як нам, мало перед ким стало стільки вопросов, як перед нами». Продовжуючи акцію інтриг, деякі словацькі кола вдарили на сполох перед уявними небезпеками з боку українців. По деякому часі в українській пресі на цю тему писалося: «Країна боялася, щоб після „21” її не зрадили національності — мадари чи українці-русини. Видно, держава усвідомила собі, що національності мали б причини на такий поступок... Та національності повели себе чесно, як і належить громадянам Чехо-Словацької Соціалістичної Республіки».

У такому дусі пішла й офіційна заява від української національної меншини, яка виявила повну лояльність, і єдність республіки була збережена. Коротко після окупації тодішній перший секретар ЦК КПС Г. Гусак у безпосередній зустрічі з українськими представниками «наблизився» до цієї меншини і її проблем, висловив визнання за «той вклад, який внесли у скарбницю інтернаціоналізму русини-українці», і обіцяв «вияснити всі неясні справи». До речі, контакти з боку урядових осіб стали помітніші. Але це не перешкодило дальшому посиленню і розширенню словацьких протиукраїнських акцій в осінні місяці. В українській пресі писалося, що стан української національності став гірший, ніж за фашизму; у Словаччині ведеться «широко заснована прилюдна політика остаточного віднародження всієї національності»; наявно стоїть загроза геноциду 150-тисячної меншини в соціалістичній ЧССР.

Даючи відсіч супротивним течіям, українська громадськість намагалася по змозі реальніше наблизитися до власної позимової програми забезпечення українцям-русинам «всього того, що їм для всебічного розвитку й рівноправності за чехо-словацькими законами належало». Досвід останнього часу наочно показав, що підготову треба починати знизу і від основ будувати фундаменти в народі.

У такому сенсі на перше місце висувається потреба з'ясувати елементарні проблеми і закріпити іманентні складники самої етнічної природи і субстанції народу. Тут першочергове значення має його самовизначення й усвідомлення навіть щодо власної назви. Тому саме роз'яснювання поняття «русин-українець» входить чимраз більше в програму виступів і писань. Мета такої акції виявляється важливою не тільки з огляду на піднесення народної свідомости на вищій щабель та однозначне сконсолідування національної меншини, але й належне оформлення цього питання є також кінцевим засобом у боротьбі проти чужих політичних спекуляцій, проти гри при допомозі штучно твореного т. зв. «політичного русинства» (при одночасній пропаганді, що нібито русинів підпорядковують українцям); проти намагань розбити одну етнічну масу на «українську» і «русинську» національні меншини. Щодо методу у цій конкретній справі серед українських діячів помічаються деякі розбіжності чи окремі акцентування. Деякі концепції ідуть навіть дуже далеко, бо пропонується не лише термінологічна паралельність і зрозуміння для т. зв. шариського діалекту та інших відмінностей, але часом просовується й ідея плекання в літературі русинської мови. Одначе, не зважаючи на такі крайні тенденції, загальне узгіднення поглядів іде по лінії синоніму щодо назви «русин-українець», і термін «русин» вияснюється тільки історичним минулим та ступенем розвитку української національності у Східній Словаччині; «подвійна назва виражає незакінчений процес національного конституювання».

Це питання було для української меншини принципово важливе головне під час підготовки проекту конституційного закону про місце національностей в ЧССР, і українським представникам, які були у відповідних комісіях, довелося боротися за те, щоб законно була прийнята подвійна назва «русин-українець». Крім політично-правного значення цієї справи, факт законного утотоження обох окреслень повинен би — треба сподіватися — автоматично спричинитися до поступового усвідомлення й утвердження народу в його національній ідентичності.

З другого боку, ця проблема має для української громадськості ще й окремий відтінок. Зустрічаємо посилення на те, що «науково русини вже давно рахувалися віткою українського народу, що про це говорилося на п'ятому конгресі Комінтерну, це проявлялося в політиці КПЧ в умовах першої республіки, яка трималася української орієнтації». Як бачимо, тут наголошуються політичні прецеденти. А крім цього публіцистично звертається увага на ще інший аспект — більше практичного значення: «Перспективи розвитку нашого населення будуть задовільні лише тоді, якщо ми дійсно будемо частиною української нації, бо русинської національності у світі нема». Це відповідає і своєрідному з'ясуванню культурної концепції. Письменник і поет Іван Мадичський на форумі Української філії Спілки словацьких письменників визначає дві паралельні форми культури: «Культура, вимежена рамками русинсько-українського населення Словаччини», і «культура, яка розвивається з перспективою стати складовою частиною загальноукраїнської культури».

З практичних міркувань наполегливо зважуються заходи, якими можна найуспішніше наблизитися культурно і мовно до народу, і, зрештою, з народу приходять голоси, щоб до нього звертатися йому зрозумілою мовою, щоб заопікуватися творчістю народних поетів, а часом також друкуються окремі речі мовою будителів Підкарпаття та й діалектом. Яка мовна мозаїка створюється у «засобах комунікації» серед русинсько-українського населення Пряшівщини, про це може посвідчити одне жартівливе новорічне побажання з «Нового життя», в якому маються на увазі українські радіо-пересилання: «... для слухачів радіо забезпечити тлумачний словник шарисько-русько-русинсько-словацької мови».

Разом з намаганням затіснювати етнічно-національну однастайність та виховувати народ до активної ролі у змаганні до державно-правного оформлення української національної меншини в ЧССР, — з початку осені 1968 року уточнення власної політичної концепції стає безпосередньо важливим з огляду на все ближчий термін федеративного перетворення країни.

З усього ясно, що програмово вихідним становищем української меншини в ЧССР є існуючий державно-правний стан, що згори визначає її льояльну, легалістичну настанову в питанні упорядкування національних справ та улаш-

товування життя на майбутнє. Наголошення політичного елемента в дії КСУТ проходить під гаслом: «За єдність народів і національностей ЧССР». «Живемо на своїй території і будемо соціалістичне майбутнє для нас і для наших дітей». З сподіваннями на створення законних можливостей для покращення долі національностей почали голосніше звучати вимоги здійснення гасла демократизації на цьому відтинку. Уявлення розв'язок зосередилися знову головне на ідеї формального політичного представництва окремих меншин, речники яких мали б інституційно відстоювати їхні інтереси. Щождо практичних розв'язок у поточному житті суспільства, то уявлялися в майбутньому власні самоурядні форми адміністрації на територіальній базі. Були конкретні проєкти, щоб в областях, де переважно живуть русини-українці, створити нові округи з центрами в Меджилабірцях і Снині. Наголошувалося, що «процес демократизації й існуючі проблеми політичні, господарські та культурно-виховні» — вимагають цього. Зокрема чітко унаочнювався стан господарської відсталості і бідності населення того терену, тому урівноправнення його висувалося як конечна передумова економічного піднесення.

У підготові до такої реалізації демократії для меншин підтримувалися зв'язки та зустрічі між національностями і були декларовані спільні погляди. Серед них зокрема велику питому вагу має відносно сильна угорська меншина, і вона сильніше персонально представлена у державних та партійних органах. Але її репрезентативна установа ЧЕМАДОК визначена таким самим суспільно-культурним статусом, як і КСУТ.

Чи українська громадськість справді сподівалася більше, ніж їй принесли конституційний закон про федерацію і закон про становище національностей в ЧССР від 27. 10. 1968, — важко сказати. Але в тому, що він не задовольняє позиції і потреб меншин, мабуть, ніхто не сумнівається, і щодо цього критика виступила зовсім відкрито. Щоправда, нову правну форму треба вважати деяким поступом супроти того, що конституція 1948 року взагалі не говорила про національності, а конституція 1960 мала тільки одну статтю, яка громадянам окремих національностей давала право на освіту рідною мовою. Останній закон про національності вважається «наближенням до марксистських принципів», і визнається, що він створює «релятивно сприятливі умови для розвитку національностей». Коли аналізувати декларативний сенс закону, то у ньому узгляднені такі теоретичні засади: рівноправність націй і національностей, тобто ЧССР є державою чехів, словаків і національностей; далі закон ніби усуває національні привілеї, мовляв, національність не може бути нікому перешкодою у громадсько-державному житті. Очевидно, ці засади настільки загальні, що без дальших законів, які мала б схвалити Словацька національна рада, він — як це окреслюється — «не створює дійсности». Вже саме

загальне визначення «національності» створює для українців становище, у якому українська меншина мусить бути майоризована набагато більшою — угорською. А втім, «пропорційна» участь у керівних органах тільки окремих діячів різної національності виразно вирішує федеративну будову держави тільки з аспекту інституційної підметности чехів і словаків, без державно-політичної позиції національних меншин. Цьогорічна квітнева ухвала уряду ССР про Раду національностей уряду ССР не створює інституції політичного суб'єкта національностей, бо це тільки дорадчий та ініціативний орган.

Практично законні визначення позиції і можливостей національностей такі: право на освіту рідною мовою; право на культурний розвиток; право вживати свою мову в урядових стосунках на території, замешканій даною національністю; право об'єднуватися в національних культурних і суспільних організаціях; право на пресу й інформацію своєю мовою.

У такому становищі пляни і сподівання на створення Української народної ради покищо відходять до архіву, а також відпала можливість творити деякі національні організації на самостійній базі з метою, поруч республіканських принципів, плекати власні цілі й інтереси.

Це стосується головне організації української молоді. Від березня минулого року помітні були интенсивні намагання відновити Союз молоді Карпат, що був заснований у 1945 році і потім ліквідований разом з УНРП. Це мала б бути урядово зареєстрована самостійна організація. Одначе створений при КСУТ підготовний комітет відразу наразився на труднощі щодо національного принципу. Допущенною є тільки загальнословацька база з критерієм фахових, соціальних чи інших зацікавлень. У молодіжному додатку до «Нового життя» «Тон», що почав появлятися з листопада 1968 року, українська молодь дуже виразно висловлює своє розуміння самобутности своєї організації, з власним членством, не пов'язаною з адміністративним апаратом. Молодь гостро засудила політику словацького ЦК Чехо-Словацького союзу молоді щодо розв'язки справ меншинних груп. Але після «установлення позиції» у федеративній республіці, при участі 84 делегатів від шкільних, сільських та заводських організацій з усіх округ Східньої Словаччини, де живуть українці, у січні цього року створено тільки Раду української молоді, чи, як потім прищепилося, — «української-русинської» (РУРМ). Її не прийнято як рівноправну складову частину до загального об'єднання молоді в республіці, її роля тільки дорадча.

Чи загальний розвиток інституційного становища національних меншин пішов би вперед, якби не настали загальні зміни в ЧССР, цього не будемо вгадувати, хоч з усіх показ-

ників виходить, що труднощі у відносинах між словацьким народом і національними меншинами не дають підстав до оптимізму.

V

Внутрішній чехо-словацький драматичний перелім і нова лінія «нормалізації» та «консолідації», від квітня цього року репрезентована Гусаком і загострена травневими визначеннями нового керівництва партії і держави, — у рамках загальних перемін у ЧССР створює й для українців нову ситуацію, очевидно, у версії власних специфічних компонентів.

Однозгідно з директивами КПЧ КСУТ скоро і собі заговорив про «нормалізацію дружніх відносин до соціалістичних країн»; про «консолідацію господарського і політичного життя»; про «наголошення марксистсько-ленінських ідей»; про «зміцнення керівної ролі партії на всіх ділянках життя»; про «скріплення керівництва, посилення комуністичної принциповості, підвищення партійної дисципліни». Це все у наявній системі майже самозрозуміле, зрештою, яке ж воно відоме і «рідне» в українському звучанні! Отож не залишається ніяких сумнівів, яка програмова лінія визначає тепер ролю і завдання КСУТ.

Але попри те все, у підсумках українців за минулий період залишився — як ми бачили — некорисний балаєнс, який, зрозуміло, не належало б пов'язувати з демократизацією, якби не те, що словацька політика використала її для недемократичних цілей. І хоч вислів І. Мацинського в одному інтерв'ю — «з нормалізацією нам легше» — звучить досить парадоксально і, може, таки надто «своєрідно», все ж це набирає дещо іншого забарвлення, коли в тому самому контексті про минулий рік була ним же так схоплена сама суть справи: «ми національні погорільці»!

Нормалізаційний курс загострився після «успішної» конференції в Москві, і це очевидно зараз знайшло свій відбиток в українській пресі, де про себе виразніше нагадує «комуністична єдність» і твердіша партійна рука. У ЦК КСУТ у середині травня зайшли зміни: першим секретарем став власне Іван Мацинський, член ЦК КПС, член президії Чехо-Словацького національного фронту та Словацького національного фронту. Його діяльність у ролі першого секретаря ЦК КСУТ вже за короткий час позначилася великою рухливістю, і на практиці він вибивається понад становище голови, позиція якого стала немов непомітна. Концепція нового керівника поточними справами — це настанова, «використовувати існуючі можливості». КСУТ залишився установою такого характеру, як і був, і є далі єдиним репрезентантом та речником української меншини в ЧССР.

Крім цього, життя української громадськості на Словащині організується в таких установах: катедра українсь-

кої мови університету в Пряшеві; Українське радіомовлення; Видавничий відділ СПВ; Музей української культури в Свиднику; Український народний театр; Піддуклянський український народний ансамбль; Осередок для українських шкіл; Українська філія ССП; Кабінет україністики УПІШ; газета «Нове життя» й журнали «Дружно вперед», «Дукля», «Веселка». А далі, недавно утворені: Рада української-русинської молоді (РУРМ) і на подібному принципі створена Рада русинських-українських жінок (РУЖ); нарешті, в червні оформлений Клуб учителів при ЦК КСУТ. До того доходять постійні культурні улаштування, центральні й провінційні свята та фестивалі.

Свою «основну концепцію розгорнутої діяльності ЦК КСУТ» теперішній перший секретар базує на таких принципах щодо основної мети: збереження національного обличчя українського (паралельно він впроваджує також термін «руський» — Д. Р.) населення Східної Словаччини і «досягнення такого розвитку його національних вартостей, який є характерною ознакою культурно здорового народу». У такому розумінні КСУТ має впливати на українське населення, на словацьке оточення, утримувати активний зв'язок з українським народом у цілому, а також з урядом ССР, добиваючися підтримки в республіці, і визначити партнерське відношення до угорського ЧЕМАДОК.

Досі утримувався зв'язок з інституціями і контактними організаціями СРСР та УРСР. У теперішньому становищі ця ланка акцентується сильніше, і зокрема перший секретар ЦК КСУТ Мадинський з'ясовує це питання так: «Оскільки йдеться про наше відношення до СРСР, то воно дане, з одного боку, належністю нашої батьківщини до табору соціалізму на чолі з СРСР... Будемо чесно виконувати обов'язки, які випливають з єдності табору соціалістичних країн і, перш за все, дорожити дружбою з СРСР. З другого боку, наше відношення до СРСР зумовлене ще й тим, що в складі СРСР державно конституційований весь український народ. ЦК КСУТ... надалі буде за всебічні зв'язки з УРСР і в першу чергу з Радянським Закарпаттям, входячи таким чином у систему дружби між Східнославацьким краєм та Закарпатською областю УРСР». Тут варто підкреслити, що й перший секретар ЦК КПС Штефан Садовський на червневому засіданні ЦК КПС запропонував нав'язати дружбу між КПС і КП України, що пленум ЦК КПС «прийняв гучними оплесками».

Під новим керівництвом КСУТ плянується широка програма праці серед народу і зокрема мається на увазі розбудова популярних видань для усвідомного та виховного впливу на маси. Крім цього, в оперті на активізацію окремих організованих одиниць на низах по різних ділянках мала б скріпитися реальніша підстава для КСУТ у народі, а, може, на цій основі і реформа КСУТ. Важливість посилення праці серед народу послідовно наголошують громадські діячі зо-

крема з огляду на те, що в 1970 році має відбутися перепис населення, від якого може дуже багато залежати дальша доля української меншини в ЧССР. На шляху до зближення з народом у концепції Мацинського надається ще більше ваги уживанню діалекту навіть у початкових школах, а також передбачається покищо не дуже прийнятна ідея переведення газети «Нове життя» повністю «на народно-розмовну мову».

Що з таких і подібних плянів буде можливо реалізувати, це виявиться, може, й у скорому часі. Але що є доцільне з усієї новішої настанови в керівництві КСУТ?! Це, може, не скоро з'ясується, як і покищо непроглядним лишається справжнє становище та дальші перспективи в ЧССР, а також різні можливі наслідки політики Гусака та режиму під контролем окупаційної армії. А тим часом українська позиція малої меншини за всіх умов залишається на широкому полі постійних перехресних вогнів.

Напередодні традиційного, цим разом XV, Свята української (русинської) пісні і танцю, перший секретар ЦК КСУТ Мацинський, вказуючи на те, до чого може довести недостатня міра керівної ролі комуністичної партії, дуже гостро скритикував словацьку політику. Він заплямував порушення принципів пролетарського інтернаціоналізму взагалі, а у внутрішніх стосунках «ідеологічний напад на національні меншості». Він сказав: «Гостроту, бруталність і підступність цього нападу не можна порівняти з нічим за останнє півсторіччя в нашому краї... Аналізуючи власне життя в минулому році, є над чим призадуматися і нашому українському (русинському) населенню на сході республіки».

На цей раз на свято у Свиднику був запрошений художній ансамбль одної частини окупаційної радянської армії. А Іван Мацинський, тепер на чоло української меншини в Словаччині найбільше висунена постать, вітав небувалих учасників свидницького свята «як дорогих гостей, як ідейних соратників».

Конференція за збереження імперії і сталінізму

З ПРИВОДУ МІЖНАРОДНОЇ НАРАДИ
КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ У МОСКВІ

Мирослав Прокоп

У Москві 5—17 червня відбувалася міжнародна нарада, в якій взяли участь коло 300 делегатів від 75 комуністичних партій. Заходи, щоб скликати міжнародну нараду компартій, керівники КПРС робили декілька років. Проте в міру того, як ішли роки, зібрати делегатів всіх партій ставало щораз важче, дарма що така конференція була Москві щораз більше потрібна. На це складався цілий ряд причин.

У середині 60-их років дійшло до відвертого розколу в комуністичному бльоці, точніше — до конфлікту між КПРС і китайською компартією, що скоро перетворився на конфлікт між двома великодержавами. З недавнього союзника Радянського Союзу Китай став ворогом число один, а його дії створили серйозну загрозу для імперіальної цілості Росії чи навіть для її державної безпеки.

Розкол між двома найсильнішими правлячими компартіями зразу привів до поляризації між ними компартій інших народів, які скористалися з того, що не стало більше одного «суверена» і можна було вибирати, а тим самим мати більше свободи. Остаточо «вірними» Москві лишилися більшість компартій світу, але її монополія була зламана.

Рівночасно появилася для КПРС загроза з іншого боку. Численні компартії нерадянського, а далі й радянського бльоку почали ставити під сумнів не тільки зверхність Москви, але й придатність для інших народів російського типу комунізму. Теоретичне з'ясування цієї нової схизми в комуністичному бльоці дав у своєму заповіті Пальміро Тольятті, а його погляди знайшли багато послідовників серед теоретиків марксизму, зокрема у Східній Європі, де найбільш болюче відчувають контроль КПРС.

До того ж, 60-і роки стали великими роками великих зрушень народних мас у багатьох країнах світу, їх виходу на арену як носія національних, політичних і соціальних прагнень народів та людини другої половини 20 століття. Що найбільш характеристичне для цього руху — це, виправдана чи ні, ревізія вартостей і догм, що були панівні впродовж десятиріч чи навіть сторіч. Ці рухи потрясають сьогодні західні суспільства, вони зрушують вікові демократичні інституції, вони навіть підмивають підвалини таких міцних будівель, як католицька церква.

Ясно, що в нашу добу масової комунікації ці ідеї перекрочують кордони комуністичних держав і там падають на дуже пригожий ґрунт. Бо важко увявити суспільство, в якому внутрішні протиріччя, емоції й пристрасті, нагромаджені в результаті різючих національних і соціальних несправедливостей, кривд і насильств, були б більші, ніж у суспільствах комуністичних держав, що їх сьогодні контролює Москва.

Коли згадані пристрасті вибухають там тільки у формі захалявної літератури, петицій, випадкових протестів на вулицях, голодівок у концтаборах і в'язницях чи гострих політичних анекдот, то це треба завдячувати тільки міцному контролю тамошніх органів безпеки. Хто має сумніви в тому, що коли б сьогодні в радянському бльоці не на папері, але на ділі існували основні громадянські свободи, народні прагнення вилились би там широким руслом масових народних рухів, що могли б захитати панівну державно-політичну структуру сучасного сталінізму або принаймні змусити керівні верхівки респектувати інтереси народу. Показав цей же приклад Чехо-Словаччини, що сталінізм, а з ним і російську імперіальну гегемонію в радянському бльоці можна рятувати тільки танками.

Отож, ставши перед такими труднощами і небезпеками, керівники КПРС багато років шукали серед своїх закордонних партійних товаришів і клієнтів таких охочих, з якими можна б знайти спільну мову і яких можна б, з різних мотивів, змусити спільно виступити на захист зіпсованої в світі репутації російського типу комунізму, гегемонної позиції КПРС серед інших компартій, врешті, на оборону цілості імперії перед внутрішніми і сторонніми силами, насамперед перед загрозою з боку Китаю. Формальним виявом підтримки делегатами московської наради тих домагань Кремлю мали б бути зокрема схвалення минулорічної окупації Чехо-Словаччини і засудження Китаю за «розкольніцьку роботу» і за порушення радянських кордонів.

Що з тих цілей вдалося керівникам КПРС здійснити на московській нараді?

Заки відповідати на це питання, треба насамперед зупинитися на характері самої наради.

Чим була і чим не була московська конференція?

Хоч, як згадано, в конференції брали участь делегати 75 компартій світу, вони репрезентували тільки дещо понад 53 відсотки з близько 45,2 мільйонів комуністів у світі. Передусім участі в нараді не взяли делегати 5 правлячих компартій з такою кількістю членів: Китай — 17 мільйонів, Північна Корея — 1,6 мільйона, Північний В'єтнам — 760 тисяч, Югославія — 1 мільйон, Албанія — 66 тисяч*. Серед тих,

* Дані про членство компартій у світі взяті з публікації державного департаменту США під назвою „World Strength of the Communist Party Organizations“, Washington 1969, 214 p.

які брали участь, деякі репрезентували порівняно малу кількість членства, наприклад, нижче однієї тисячі — Альжир, Марокко, Йорданія, Нігерія, Гватемала та інші; нижче 500 — Туніс, Південна Африка, Сінгапур, Панама, Нікарагуа, Камбоджа, Нова Зеландія, Ірландія та інші. Частина партій, що брали участь у конференції в Москві, повною залежні від Кремлю, так що, за окресленням американського тижневика «Ньюзвік» (16 червня 1969), вони з'явилися б у Москві навіть тоді, коли б там мали проголосити їхню ліквідацію. Інші делегати, читаємо там, це емігранти з своїх країн; вони постійно живуть у Москві в гарно влаштованих квартирах, так що на конференцію їм не треба було далеко їхати.

Крім того, у 21 державі компартії розколені й існують у двох фракціях — проросійській і прокитайській. Це такі країни: Австралія, Австрія, Бельгія, Болівія, Бразилія, Бірма, Цейлон, Колумбія, Еквадор, Франція, Італія, Ливан, Мексико, Нова Зеландія, Парагвай, Перу, Португалія, Еспанія, Швейцарія, Сирія і Західня Німеччина. «Незалежними» від Москви чи Пекіну розглядають себе головні фракції партій Індії, Японії, Голландії, Швеції і Норвегії. Кубінську партію репрезентували на конференції тільки обсерватори.

Таким чином, московська конференція не репрезентувала всього комуністичного блоку. Крім того, і ті, які були на конференції, були дуже міцно поділені в своїх поглядах і ставленні до поодиноких питань міжнародної політики, а головне до питань, що стосуються внутрішніх взаємин між комуністичними партіями. Хоч «китайським товаришам» і їх «віроломству» велику частину свого виступу на конференції присвятив голова радянської делегації Л. Брежнев, звичайно, з виразною метою добитися засудження китайців, у поставах конференції згадки про китайців немає. Тут, виходить, ніякі закулісні ходи, натиски, обіцянки чи погрози окремим делегаціям нічого не помогли. Конференція також не підтримала радянської агресії в Чехо-Словаччині, про яку, зрештою, голова делегації ЧССР Густав Гусак евфемічно говорив як про «серпневі події». Зрештою, деякі делегації, точніше кубінська, шведська, норвезька, британська і Домініканської республіки відмовилися взагалі підписати спільну декларацію, а чотири, в тому числі італійська та австралійська, підписали тільки ту частину декларації, в якій говориться про боротьбу проти західнього імперіялізму. Румунська, еспанська, швейцарська, марокканська і суданська партії документ підписали, висловивши раніше різні застереження до нього. Виходить, навіть погодження керівників КІРС на усунення будь-якого осуду в декларації на адресу Китаю не забезпечило повної єдності конференції.

Такий стан спричинився до того, що основний документ наради під назвою «Завдання боротьби проти імперіялізму на сучасному етапі і єдність комуністичних та робітничих партій, всіх антиімперіялістичних сил» є документом

наскрізь загальникової натури, ради якого навряд чи варто було московським організаторам наради трудитися. Як видно з назви, «імперіалізм» був єдиним спільним знаменником, на який можна було звести делегатів. Але оцінка міжнародного становища, не кажучи вже про становище в самих комуністичних країнах, у документі наскрізь фантастична, щоб не сказати наївна. Ось документ починається такими реченнями:

«Нарада представників комуністичних і робітничих партій, які зібралися в Москві, відбулась у відповідальний момент світового розвитку. У світі розгортаються могутні революційні процеси. У боротьбі проти імперіалізму об'єднуються три великі сили сучасності: світова система соціалізму, міжнародна робітнича кляса і національно-визвольний рух».

А що говорить життя?

Візьмімо питання «світової системи соціалізму». Сліпому сьогодні видно, що такої системи у світі немає. Властиво треба сумніватися, що вона колинебудь існувала, якщо говорити про неї як про природну спільноту інтересів народів чи держав. Офіційно народження «світової системи соціалізму» датується закінченням другої світової війни. Але з перших днів існування цієї системи почалися в ній сильні відосередні рухи і бажання менших комуністичних держав вирватися з-під контролю Москви. Правда, вдалося це тільки Тітові, інші, зокрема угорські і болгарські комуністи, заплатили за це своїми головами. Що таке «світова система соціалізму» — останньо продемонстрували радянські танки на вулицях Праги.

Зрештою треба сумніватися, чи керівники КПРС, мислення яких як комуністів було вже до революції і є сьогодні замрячене імперіалістичними інтересами Росії, взагалі колинебудь щиро прагнули існування якоїсь спільноти комуністичних держав, що не були б невольничо підпорядковані Кремлеві. Інакше важко пояснити, чому, наприклад, Сталін уже в 1920-их роках орієнтувався на Чан Кай Ші, коштом китайських комуністів. Мабуть, уже тоді його витончений імперський інстинкт підказував йому, що китайська комуністична держава ніяк не схоче коритися Москві. Треба визнати, що Сталін не помилявся і бачив досить далеко.

Вартість сучасної світової системи соціалізму була промовисто продемонстрована на московській нараді. Діло не тільки у відсутності китайської делегації й інших, але радше в характері тих, які були присутні. Всіх їх у якійсь мірі об'єднував спільний інтерес з Москвою, але ніхто з них не хотів визнати її зверхности над собою. Це відоме зокрема про такі партії, питома вага яких велика, отже італійська або французька, не кажучи вже про партії таких країн, як Угорщина, Румунія, Чехо-Словаччина чи Польща, яких сама географія прирікає на добровільно-примусове співробітництво з Москвою. Клясичною в цьому відношенні є поведінка поль-

ських комуністів. Голова їхньої делегації в Москві Владислав Гомулка співав пеани КПРС як «перший серед рівних». Можливо, йому самому рідною здається сучасна неосталінська реакція в СРСР. Проте його поведінка виправдується передусім тим, що Росію поляки досі вважають єдиним гарантом сучасних західніх кордонів Польщі. (До речі, польський журнал «Культура» в Парижі давно проповідує слухну думку, що тільки визнання Заходом сучасних польських західніх кордонів підірвало б у Польщі основи під реакцією гомулізму).

Московська конференція показала, що часи, коли Москва могла розглядати всі закордонні компартії як продовження своєї імперської закордонної політики, — минули. Сьогодні національні інтереси кожної компартії починають важити щораз більше. Зрештою, політику власних державних, чи радше імперіяльних, інтересів послідовно веде КПРС, отже інші компартії мають кого наслідувати. До речі, у зв'язку з такими процесами в комуністичному світі Мілован Джілас висуває в своїй найновішій книжці погляд, що збереження комуністичних партій можливе на довший час (він говорить уже про 1970-і роки) тільки при здійсненні двох передумов: 1) перемоги національного характеру в кожній партії, її усамотійнення від інших компартій та діяння в даній державі поруч з іншими національними партіями; 2) демократизації політичних устроїв комуністичних держав та устроїв самих комуністичних партій і звільнення їх від ідеологічного доктринерства марксизму*.

Так виглядає «світова система соціалізму».

Не менш утопічно в декларації наради компартій у Москві виглядає справа з «міжнародною робітничою клясою» і «національно-визвольним рухом». На міжнародний робітничий рух орієнтувалися російські соціал-демократи вже до революції, зокрема після вибуху першої світової війни, відтак після її закінчення, але тодішній пролетаріят Західньої Європи слідами Росії не пішов. З фантомом міжнародної пролетарської революції скінчив Сталін, який у своєму реалізмі почав будувати імперію на нових основах, а уявно братські робітничі партії за кордоном перетворив на звичайні агентури Москви.

Сьогодні «міжнародної робітничої кляси» немає у світі, як немає «світової системи соціалізму». Смішно звучить, коли це своєї давнини поняття витягають сьогодні з архіву якраз бюрократи з КПРС, які в себе дома позбавляють власне робітництво будь-яких прав і монополюно володіють усіма засобами виробництва в таких розмірах, про які навіть мріяти не можуть найбільші монополії капіталістичного світу. До того ж керівники КПРС прекрасно знають, що в централь-

* *Milovan Djilas, The Unperfect Society. Beyond the New Class. Harcourt, Brace & World Inc., New York, 1969, 267 p.*

них промислових державах Заходу, де, за марксівським визначенням, повинна бути головна база для революційної дії «міжнародної робітничої кляси», ця кляса зовсім байдужа до того, що про неї понад сто років тому писав Карл Маркс. Правда, сьогодні новітні, не менш доктринерські, ніж Маркс, ідеологи «нової лівиці» типу Маркузе, заявляють, що не робітництво, а студентство є носієм нових революційних ідей. Якщо так, то, як довів минулорічний приклад Франції, «світова робітничка кляса» цього нового авангарду революції такою не підтримала, а, навпаки, опинилася по боці урядової «реакції» і міщанства. Найцікавіше те, що ті рухи молоді тоді засудили також бюрократи з КПРС.

Звичайно, якщо йдеться про країни Заходу, сьогодні існує експлуатоване робітництво в деяких з них, наприклад, у країнах Латинської Америки. Немає сумніву, що тамошні відносини може для себе використовувати Москва. Але боротьба за соціальні права того робітництва може дати успіхи тільки в рамках даної держави в боротьбі за демократію і самостійність, проти продажних або бездарних місцевих урядів і проти чужих монополій, а не шляхом перемоги комуністичної диктатури, з її державною монополією, таємною поліцією, концентраційними таборами й іншими, як, наприклад, тепер на Кубі. А вже нічого сподіватися тамошньому робітництву від російських, китайських та інших закордонних комуністів.

Це питання тісно пов'язане з справою боротьби за національне визволення. Як згадано, у документі московської конференції говориться про «національно-визвольний рух». Звичайно, такий рух існує сьогодні в деяких некомуністичних країнах. Немає сумніву, що згадувана соціальна боротьба в країнах Латинської Америки має в собі також елементи боротьби за справжню незалежність від стороннього втручання в будь-якій формі. Але знову ж цю боротьбу згадані народи можуть виграти тільки при умові справжнього усамоствінення, а не через підпорядкування, наприклад, російським протекторам.

Таким чином у практичному застосуванні заява московської наради про національно-визвольний рух так само позбавлена серйозного змісту, як і твердження про «світову систему соціалізму» і про «міжнародну робітничу клясу».

Існує однак експлуатоване робітництво і селянство в країнах, що знаходяться під контролем Москви, передусім у самому Радянському Союзі. Там і в усьому радянському бльоці діє також міцний національно-визвольний рух. Звичайно, під час московської наради про нього не говорили, а якщо говорили, то псевдонімами, наприклад, про потребу боротьби проти буржуазно-націоналістичних почуттів (це Густав Гусак про боротьбу народів Чехо-Словаччини проти контролю Москви). Але вистачило читати радянську пресу, щоб з неї, також і під час московської наради, дізнатися, що та-

ка боротьба триває не тільки в ЧССР, але й у самому Радянському Союзі, в неросійських республіках: Україна, Прибалтика, Закавказзя, Азія. Якби справді делегати московської наради цікавилися на ділі боротьбою за національне і соціальне визволення, вони могли б у самому радянському бльоці знайти багатющі документи для студій. Під час же самої московської наради це питання стукало в її двері, дарма що вони не відчинялися.

До наради компартій у Москві був адресований протест проти відродження сталінізму в Радянському Союзі, що його підписали десяток видатних громадян, у тому числі історики П. Якір і Л. Петровський, математик Плющ з Києва, дружина ув'язненого за оборону прав кримських татар генерала Григоренка та інші. У протестному листі заплямовано політику КПРС, «при якій репресувалися цілі нації». У травні цього року 54 громадян Радянського Союзу, в тому числі одинадцять з України, а між ними Вячеслав Чорновіл, підписали меморандум до Комісії прав людини при ООН, в якому також засуджували масове народовбивство, практиковане Сталіном, та відродження сталінізму під сучасну пору. Це фрагменти національно-визвольної боротьби, яка сьогодні розгортається в Радянському Союзі, про яку не мали відваги одверто говорити на конференції компартій.

Ще ширші форми має сьогодні в Радянському Союзі і в країнах народних демократій боротьба всіх народів за справжню демократію, за основні громадянські права, за свободу слова і зборів, проти затиску і цензури, проти терору над людиною, проти безправного ув'язнення людей за відмінну думку, проти втримування ганебних концтаборів. Це також визвольний широкомасштабний рух, що його не хотіли почути чи робили вигляд, що не чують, делегати компартій у Москві.

А втім, якраз ті події і процеси, що сьогодні відбуваються в комуністичних країнах, є одною з найбільш характеристичних рис сучасної міжнародної дійсності. На довгий час якраз вони визначатимуть політичне, соціальне і національне обличчя мільйонів, що опинилися під контролем тоталітарної диктатури й є об'єктом зловісного тиску з боку оборонців останньої великої колоніальної імперії.

Московська нарада компартій у червні цього року була конференцією діячів, що хоч прикривають себе революційними фразами, на ділі зацікавлені у збереженні того, що мають і над чим володіють. Це передусім стосується керівників КПРС.

Властво це зовсім не нове в історії. Таке вже було. Найбільш реакційні душители революцій 19 століття знаходили для себе якесь «шляхетне» виправдання. Проте навіть революційна фразеологія («міжнародна робітничка кляса»!) не може обдурити тих, для кого обман призначений. На тлі наростаючих політичних, національних, соціальних прагнень і рухів народних мас у державах радянського бльоку нама-

гання переляканих вождів КІРС захищати імперію і сталінськими методами протидіяти хвилі народного опору виглядають вельми безпомічно.

Свідомість цього мусіли мати також деякі добровільно-примусові учасники московської наради. За свідченням газети «Нью-Йорк Таймс» від 18 червня, один з делегатів зробув такий підсумок 13-денних нарад: «Цирк закінчився. До того ж він був поганий».

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Викриття критика

Хочу звернути увагу на помилки І. Кошелівця в його статті «Про переклади й різне інше» («Сучасність», ч. 4, 1969), що торкається образотворчого мистецтва взагалі і моєї творчости зокрема.

Пан Кошелівець вважає, що Юрій Тарнавський поступив нетактовно, роблячи висновок (мова про погляд М. Лукаша на еміграційні переклади Льорки — див. «Сучасність», ч. 3, 1969) на підставі переказу Віри Вовк. Коли ж, одначе, п. Кошелівець таку форму використання інформації засуджує, то на якій професійно-егічній підставі він проголошує свою опінію про мої «малюнки», не бачивши ні однієї моєї індивідуальної (для точности додаю — ні однієї групової) виставки? Не тільки критик, а взагалі людина, ближче зацікавлена мистецтвом, повинна знати, що солідну думку про твір чи творчість мистця можна формулювати лише на підставі безпосереднього знайомства з твором чи творчістю.

Де врешті-решт такт п. Кошелівця, коли він після такої «мудрости», як «ще один пересуд е в тому, що багато хто

переконаний ніби модерне обов'язково має бути потворне», висловлюється на мою адресу: «... я не можу зрозуміти, чому на малюнках Юрія Соловія святі обов'язково (? — Ю. С.) мусять виглядати такими потворними». Що і як я малюю — справа вибору, оскільки до цього змушує мистця свідомість короткого життя, а мої переконання е справою іншою.

Одна річ стане ясною: після міркувань І. Кошелівця про абстракціонізм, безпредметність, «мистецтво ренесансу аж до імпресіонізму», про Матісса, Пікассо («Пікассо часом повертається до анатомічно бездоганно введеного малюнка... А воно має свій сенс [? — Ю. С.]: мистець виставляє орієнтири для себе [а якже! — Ю. С.] й глядача, і доки цей останній бачить їх, він зміцнюється в довір'ї до уподобаного мистця») — ми нарешті довідалися, які погляди І. Кошелівця. Навіть літературознавцеві такий загальний рецепт мистцям-образотворцям не можна пробачити; тим більше, коли він за подібною формулою робить поради поетам.

Юрій Соловій

Колишній вояк УПА пробував спалити себе на вулиці Києва

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — З українських земель одержано вістку, що 10 лютого 1969 на Хрещатику, в столиці України, пробував спалити себе Микола Береславський, колишній вояк УПА, 1924 року народження, батько трьох дітей. Він обілляв себе бензиною, але замоклі сірники не запалилися. Береславський кликав: «Хай живе самостійна Україна!» «Припиніть дискримінацію українського народу!» М. Береславського арештувала міліція, і 27 травня над ним відбувся суд. Його засудили на два з половиною роки ув'язнення. Як відомо, в 1967 році спалив себе у Москві українець Василь Дідух, а 5 листопада 1968 мало місце самоспалення в Києві колишнього вояка УПА Василя Макуха.

З іншого джерела повідомляють про дальші переслідування діячів української культури, зокрема тих, хто підписав петиції або протести до партії чи уряду УРСР. Останньо виключили з партії і позбавили праці доктора хемії Г. Ф. Дворка, який підписав відомий протест 139 діячів української культури, адресований А. Косигінові та М. Підгорному.

Повідомляють також, що після 25 років ув'язнення має бути звільнена Катруся Зарицька, колишній голова Червоного хреста при УПА. К. Зарицьку перевезли останньо з в'язниці у Володимирі до одного з концтаборів у Мордовії. Її термін кінчається 7 вересня 1972. Чоловік К. Зарицької Михайло Сорока, арештований в 1940 році і звільнений в 1948 році після закінчення 8-річного вироку, був депортований 1949 року до Красноярська і в 1952 році був арештований втретє та засуджений на 25 років ув'язнення. Під час перебування в ув'язненні він був реабілітований у 1957 році за відбутий ним у 1940—1948 роках вирок. Не зважаючи на це, Михайло Сорока має бути звільнений аж у листопаді 1976, тобто — за сім років.

Водночас із цим повідомляють, що 1 вересня цього року має бути звільнений з ув'язнення Валентин Мороз, викладач історії з Луцька, який був суджений в 1966 році і є автором відомого «Репортажу із заповідника ім. Берії».

Не розроблено глибше та ширше

ОСТАП ЛУЦЬКИЙ — МОЛОДОМУЗЕЦЬ. Вид-во «Слово», Нью-Йорк, 1968, 70 стор.

Юрій Луцький видав цю збірку на честь свого батька Остапа, мавши на оці й те, щоб вона стала «стимулом дальших дослідів важливої доби нашої літератури — початків українського модернізму», як він сам зазначає. Цю другу мету, мабуть, ставив собі також Богдан Рубчак у великій (34 сторінки) вступній статті до збірки.

У першій частині своєї праці Рубчак простежує розвиток символізму — від По, Бодлера, Рембо, Верлена, Малларме, Метерлінка, Ніцше до поетів Чехії, Польщі і Росії (Махар, Пшибишевський, Міріям, Мережковський, Вальмонт, Сологуб). Далі автор подає огляд ситуації та характеристику провідних письменників в українській літературі на переломі 20 століття (Франко, Кримський, Вороний, Леся Українка, Кобилянська).

На цьому тлі Рубчак досить загально розглядає творчість членів Молодої музи в Галичині (О. Луцький, Б. Лепкий, П. Карманський, В. Пачовський, С. Чарнецький, С. Твердохліб, В. Бирчак, М. Яцків) і побіжно говорить про вплив інших символістів на них. Власне шкода, що ця найцікавіша частина про Молоду музу й Остапа Луцького (тема ж збірки!) не розроблена глибше та ширше. Шкода також, що (поминаючи факт, що це вступна стаття) автор не подає жодних джерел і навіть поси- лань при цитатах; джерела

бо могли б придатися не тільки багатьом читачам, але й майбутнім дослідникам цієї доби.

У довідці зазначено, що архіви О. Луцького не приступні на еміграції, тому в збірці його творчість (яка тут представлена тільки 1902—07 роками) посідає ледве одну третину книжки. Маємо між ними три статті О. Луцького, в яких він прагне по-знайомити нашу громаду з новими виявами тогочасної літератури; рівночасно він намагається сприяти більшому змодернізованню українського письменства. У цих статтях він відважно і часом гостро висловлює своє невдоволення слабшими творами навіть Ольги Кобилянської, Андрія Чайківського чи Івана Франка. Подібний критичний підхід бачимо також у помічених тут двох пародіях на Сергія Єфремова та І. Франка (ця друга під назвою «Іван Храмко, 3і збірки: 13 днів журби»). Відповіді І. Франка («О. Люнатикові», 1903), зформульованої у так само прегострих 48 рядках, тут не вміщено.

До цієї збірки входять ще чотири поезії О. Луцького, два його переклади і два листи до нього від М. Коцюбинського та Лесі Українки.

Треба привітати це невеличке видання. Для повнішого вивчення нашої літератури 20 століття — більше б нам таких!

Лариса М. Л. Онтишевич

Потрібне сьогодні видання

К. Т. Баранцев. АНГЛО-УКРАЇНСЬКИЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК. Вид-во «Радянська школа», Київ, 1969, 1 052 стор.

До помітних книг, що їх випустили в 1969 році видавництва України, треба безумовно зарахувати «Англо-український фразеологічний словник» Константина Баранцева. Це солідна книга (на дешевому папері), яка включає близько 30 000 фразеологічних зворотів. Кожний, хто користується англійською й українською мовами, напевне буде вдоволений, коли придбає собі цей том. Тираж книжки досить пристойний — 18 500, так що на деякий час вистачить, а згодом напевне якийсь еміграційний видавець її перевидасть офсетним способом, як це сталося з словниками Подвезька.

До речі, Баранцев почав працювати над своїм словником приблизно тоді, коли Подвезько закінчив свій англо-український. Передмова Баранцева датована 1947—66 роками. Але на відміну від словника Подвезька, в якому чимало курйозів, неточних значень і просто «білих плям», фразеологічний словник Баранцева (після поверхового перегляду) виглядає досить точним і багатим. Мабуть, важить тут те, що Баранцев не обмежувався джерелами англійської літератури, а включив американську й канадську. У царині фразеології між цими літературами існують поважні різниці, і К. Баранцев свідомий цього.

Складаючи словник, автор використав 35 лексикографічних джерел, близько 150 авторів художньої літератури, журнали і газети. Журнали і газети, з

яких Баранцев вибирав англійські словосполучення, — виключно комуністичні, але це не істотно, бо, наприклад, такий вислів, як *bumper crop*, взятий з статті у лондонській комуністичній газеті «Дейлі Воркер», можна зустріти також і у вінніпезькій капіталістичній «Фрі Пресс», і в нью-йоркському «Волл Стріт Джернал».

«Англо-український фразеологічний словник» уложений так, що кожне гасло нумероване в межах кожної літери.

Наприклад:

713. *nurse a thought, to* — плекати думку;
Delighted with the increase in her cheque, Blodwen nevertheless nursed a most disturbing thought (A. Cronin).

Або:

2417. *strike the tent, to* — див. В-2518. Тобто, значення цієї фрази, те саме, що в гаслі число 2518 в межах літери «б». І там знаходимо:

2518. *break (або strike) camp, to* [тж *to strike one's (або the) tent*] — зніматися з табору, згортати табір;

Mamma and I will break camp in the morning, move the outfit and go onto where Dan and Karl are (E. Hemingway).

Прикро читати у передмові автора до цієї солідної книжки такий абзац кальвіністсько-пуританських «поучень»:

«Слід зауважити, що у словнику, поряд з прислів'ями, в яких відображається колективна праця, чесність, героїзм, ви-

кривається реакційна роля церкви та її служителів, засуджується війна та її палії, є окремі фразеологічні одиниці, в яких виявляються огидливі принципи „моралі” клясового суспільства (*man is to man a wolf*), застарілі уявлення про засоби усунення війни з життя людей (*if you wish for peace, be prepared for war*), вказується на „всемогутність” грошей (*money makes the mare go*), висувається прагматизм, егоцентризм (*charity begins at home*) та деякі інші хибні погляди. Такі прислів'я повинні сприйматися читачем дуже критично».

Ох, горе! Чи мусять дорослі люди ще вислухувати такі перестороги? Ні, не мусять. Хто

користується такою книжкою, той відкриває її там, де потрібне йому гасло; передмову можна скоро забути. Зрештою, ця пересторога включена в першій мірі для тих, хто «підписав книжку до друку», і якщо такий «галстук» конечний для виходу словника на ринок, хай буде собі.

Після деякого часу уживачі словника Баранцева напевне натраплять на деякі недоліки й огріхи. Автор свідомий цього і в передмові зазначає, що з вдячністю прийме «всі пропозиції та критичні зауваження, спрямовані на поліпшення словника».

Ростислав Хомяк

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Ще дві «відповіді» на лист творчої молоді

В останні дні червня і в першу декаду липня вся всесоюзна політбюрократична знать (як також і партійні політбюрократи республіканських масштабів, при чому нас цікавлять передусім ті, що з Києва) роз'їхалася по всіх обласних центрах, щоб там на зборах партактиву «прокоментувати» документи «Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій» і розпропагувати її гадані успіхи. Акція того роду була тим більш конечна, що «Телеграфне агентство Радянського Союзу» (ТАРС) було примушене — мабуть, делегаціями критичних компартій з-поза засягу СРСР — опублікувати виклад виступів і тих промовців на московській нараді, які в тій чи тій формі

нагадали військову інвазію «п'яти держав Варшавського договору» в ЧСРСР у серпні 1968 року. Навіть з цих скастрованих повідомлень ТАРС пересічний радянський читач «свої» преси міг виробити собі досить докладний погляд на т. зв. «єдність міжнародного комуністичного руху». При цьому не згадуємо про інші засоби масової інформації, які проникають у підрадянське суспільство і над якими відповідні органи ЦК КПРС та КГБ чи МВД контролю не мають.

У ході роз'їздів по обласних центрах 30 червня до Дніпропетровського прибув «сам» генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнев у товаристві «члена політбюра ЦК КПРС»

Петра Шелеста і «кандидата на члена політбюра» Володимира Щербицького. Обидва останні додатково працюють ще на таких посадах: Шелест – як перший секретар ЦК КП України, Щербицький – як голова ради міністрів Української РСР.

Чому саме Брежнев виступив у Дніпропетровському театрі ім. Леніна, де зібрався однотисячний обласний та міський парт-актив? Чому саме він мав прокоментувати там документи і пропагувати «успіхи» московської наради?

На ці питання можуть бути тільки дві відповіді: поперше, партійна кар'єра Брежнева тісно зв'язана з Дніпропетровщиною, де він належав до плеяди сталінських висуванців ежовського та післяежовського періодів; подруге, сьогодні на Дніпропетровщині далі розгортається неподоланна криза (навіть у партійному апараті), передвісником якої є «Лист творчій молоді Дніпропетровського» в справі русифікації та безшабасного розгулу партійних функціонерів «у брудних русифікаторських чоботах» (див. «Сучасність» ч. 2 за лютий 1969). На нашу думку, саме ця криза була основним стимулом для червеної подорожі «Ілліча II» до Дніпропетровського, при чому він міг поєднати коначне з «особисто приемним».

Отож треба декількома словами нагадати про початки цієї кар'єри. У травні 1937 (тобто за ежовщини) мало відомий до того часу інженер Дніпродзержинського металургійного заводу був призначений заступником голови міського виконавчого комітету в Дніпродзержинському (колишнє Кам'янське), а точно один рік пізніше інженер Л. І. Брежнев уже завідував відділом промисловости в Дніпропетровському обласно-

му комітеті КПУ. Ще один рік пізніше цей інженер-металург був висунутий Сталіном та Хрущовим на посаду секретаря партійного обкому в Дніпропетровському, на якій він залишився до вибуху «вітчизняної війни». Після її закінчення Брежнев був «обраний» у 1946 році першим секретарем Запорізького обкому, а в 1947 році – таким же секретарем у Дніпропетровському, де він побув до липня 1950. Коли до цього додати, що в Кам'янському він провів дитячі та юнацькі роки (1906–23) і там навчався в металургійному інституті (1931–35), можна навіть зрозуміти, що при розподілі доповідей про «Міжнародну нараду» він зарезервував для себе «область своєї молодости» та початків партійної кар'єри – Дніпропетровщину. Це був би, так би мовити, мотив особистих сантиментів.

Саме того роду мотивом могла б послуговуватися офіційна режимова інформація чи пропаганда, щоб заховати справжню причину «роз'яснювальної подорожі» Брежнева. Зокрема тоді, якби таке питання виникло в колах дипломатичних та пресових спостережників у Москві. Але ми знаємо, що ці кола «периферійними» справами Радянського Союзу не цікавляться: а всі справи національних республік зараховуються ними до цієї категорії.

Сьогодні, в період режимових намагань відродити сталінізм «брежневського видання» (де хто називає це «неосталінізмом»), завелася практика публікувати всі виступи Брежнева (до речі, виступом текстом) у «центральных» та «республіканських» пресових органах. Однак його червенева дніпропетровська доповідь опублікована не була – припускаємо, з огляду на її зміст. У пресовому повідомленні («Радянська Україна» від

1 липня) сказано тільки лаконічно:

«З доповіддю виступив тепло зустрінутий присутніми товариш Л. І. Брежнев... Його доповідь була вислухана з величезною увагою і не раз переривалася бурхливими оплесками...»

Треба поставити питання: що саме викликало «величезну увагу» одноготисячного обласного та міського партактиву?

Відповідь на це можуть дати виступи аж 10 промовців, про що в пресовому звіті, хоч коротко, зате дуже промовисто, сказано:

«Промовці підкреслювали, що в нинішніх умовах необхідно посилити виховання працюючих... вести непримиренну боротьбу проти ворожої ідеології і насамперед з проявами буржуазного націоналізму».

А далі:

«У прийнятій резолюції звернено увагу на важливість дальшого посилення всієї ідеологічної роботи... Вказано на необхідність вести непримиренну наступальну боротьбу проти буржуазної ідеології антикомунізму, давати рішучу відсіч ідеологічним диверсіям імперіялізму, з класових позицій викривати ревізійністські погляди та опортунізм як правого, так і 'лівого' гатунку...» (Усі підкреслення в цитатах мої — В. П. С.).

Не треба нікому аж окремими фактами доводити, що в російсько-більшовицькій тоталістській системі промовці на різних форумах тільки парафразують сказане в основній доповіді і що в резолюціях резюмується також тільки головне з даної доповіді. Іншими словами, Леонід Ільович у своїй дніп-

ропетровській доповіді поставив наголос на «непримиренну боротьбу... насамперед з проявами буржуазного націоналізму». Коли сконфронтувати вищеподані цитати із змістом «Листа творчої молоді Дніпропетровського», і сліпому стане ясно, що «генеральний (в оригіналі з великої літери — В. П. С.) секретар ЦК КПРС» прибув у Дніпропетровське передусім, щоб зміцнити хребет обласним партапаратникам «у брудних русифікаторських чоботах». Бо під діалектичні окреслення «буржуазний націоналізм», «ідеологія антикомунізму» чи «диверсія імперіялізму» можна підтягнути кожну критику режимового свавілля, кожний опір національній дискримінації, кожне засудження виявів морального розбещення та розкладу панівної «нової класи» партійних вельмож.

Ще один факт на підтвердження першочерговості «ладнання» неподоланої кризи в Дніпропетровському, якщо мова про виступ Брежнева в плані роз'їздів всесоюзної політбюрократичної знаті по обласних центрах:

Наступного дня, тобто 1 липня, в Києві мала місце величезна партійна показуха-парада з приводу «50-ліття комсомолу України». Аж напрошувалася нагода, щоб і там виступив «Ілліч II». Однак він обмежився тільки передачею привіту через Петра Шелеста. Виходило б, що т. зв. «Дніпропетровська справа» вже й так забрала забагато часу в перевантаженого обов'язками «першого секретаря».

З-поміж промовців на зборах партактиву в Дніпропетровському треба відзначити окремо Федора Д. Залату — відповідального секретаря управління обласного відділення Спілки письменників України, письменника, що «пише росій-

ською мовою». Це потрібне, щоб прокоментувати іншу «відповідь» на «Лист творчої молоді».

Хронологічно беручи, дніпропетровський виступ Брежнєва треба рахувати як третю за чергою відповідь на згаданий лист. Щодо важливості ця відповідь є першочерговою.

*

Першу «відповідь» ми прокоментували в травневому числі («Сучасність», ч. 5).

Як другу «відповідь» треба трактувати «нараду критиків Дніпропетровщини», про яку досить докладну інформацію подала «Літературна Україна» від 13 травня 1969 (стор. 4). Цю нараду відкрив згаданий уже Ф. Залата. З доповіддю «про завдання критики» виступив літературознавець Іван Луценко.

Заки приступити до коментування змісту цієї наради, познайомімся децю з обома персонажами.

Федір Залата — типовий поліцайстер-кагебіст від літератури. Це — не пустослівне, пропагандистське визначення з нашого боку. Він випускник школи прикордонників у Москві; служив у прикордонних військах на західному кордоні; демобілізувався 1950 року. Як відомо, прикордонники — складова частина військ КГБ. Не виключене, що він один із зацілілих погромників УПА та революційного підпілля. Інакше важко зрозуміти його патологічну ненависть до будь-яких заходів, що мають на меті боронити українську національну самобутність та національну гідність.

Іван Луценко — горезвісний розтлінювач молоді та моральний нігіліст, про якого в «Листі творчої молоді Дніпропетровського» («Сучасність», ч. 2, стор. 81) сказано: «Користуючися своїм становищем керівника

дипломної роботи, він намагався звалтувати студентку-дипломантку». Не зважаючи на цей загальновідомий в області та всій Україні ганебний вчинок, він не тільки надалі зберіг посаду доцента при кафедрі української літератури, але й дістав тепер «почесне» партійне завдання громити всіх критично мислячих літературних та театральних критиків Дніпропетровської області.

Вихідним і заключним пунктом Луценкової доповіді була директива критикам: «Ми повинні боротися проти будь-яких проявів націоналізму». Повторюємо: під цю діалектичну директиву можна підтягнути дослівно все, що не вигідне імперіальній системі, тоталістському мисленню та політично безпринципним вислужникам цієї системи, які «підтримують будь-яку кампаніщину» (як мовиться в згаданому «Листі»). Саме «Луценки» та їм подібні є найкращими акторами режимових кампанійщин; саме на них опирається кожний тоталістський режим — фашистський чи більшовицько-комуністичний. Але конкретний Іван Луценко з Дніпропетровського університету визначається ще й безпринципним цинізмом, коли в доповіді ходульно стверджує, що не вільно «забувати і про виховання почуттів національної гордості». Отож, знайшовся «оборонець» цих почуттів!

У дебатах «наради критиків» виступила тільки незначна кількість зацікавлених тематикою осіб. «Літературна Україна» згадує між ними В. Коржа. Згідно з цитованим уже «Листом» він належить до числа, тих, кого «постійно товчуть» (засуджують за «український буржуазний націоналізм») на всіх спілчанських та інших зібраннях» (див. «С», ч. 2, стор. 80).

Отож коло замикається. Травнева нарада Дніпропетровського обласного відділення СПУ була одним з чергових спілчанських зібрань, на яких «постійно товчуть» немилих осіб. А вершком режимового нахабства (щоб не сказати «хамства») є факт, що доручення для такого «товчення» дано саме І. Луценкові.

У повідомленні «ЛУ» сказано при кінці: «У роботі конференції взяли участь секретар Дніпропетровського обкому КПУ А. Пащенко і завідувач відділу пропаганди та агітації обкому І. Васильєв».

А. Я. Пащенко «відає всією ідеологічною роботою» в області, і на його рахунок треба брати загострений курс проти української молоді творчої інтелігенції. Він напевне стимулював «нараду критиків» і доручив Ф. Залаті заангажувати як доповідача саме І. Луценка.

І. Васильєв згадується в «Листі творчої молоді Дніпропетровського» як завідувач ідеологічного відділу обкому («Васильєв») і як безпардонний по-

громник роману Олесь Гончара «Собор».

На підставі ходу подій на Дніпропетровщині аж ніяк не можна виключати, що саме вони обидва «якнайласкавіше просили» в секретаріаті ЦК КПРС, щоб у пляні розподілу роз'їздів членів політбюро по обласних центрах Леонид Ільович завітав до Дніпропетровського. Щоб тим самим «генеральний секретар ЦК КПРС» зміцнив їхні позиції і підтвердив «наступальну боротьбу», ведену ними при допомозі Ф. Залати, І. Луценка та їм подібних.

Дніпропетровський виступ Брежнєва і прийняті резолюції на зборах обласного та міського партійного активу не можна інакше оцінювати, як інституціалізування системи терору та сваволі дрібних обласних і міських партійних кациків. Цей виступ і резолюції — зелене світло для безпринципних кар'єристів «у брудних русифікаторських чоботах».

В. П. Станів

Автори цього числа

СВЯТОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ — див. «Сучасність», ч. 4 (100).

НЕЛЛІ КОРНІЄНКО — театрознавець, живе в Москві. Ближчих даних про неї редакція не посідає.

КОСТЯНТИН МІЛОНАДІС — скульптор; учасник українських та американських виставок у Чикаго, Нью-Йорку, Нью-Орлінсі, Детройті та ін.; організатор мистецької групи «Монолт» у Чикаго; викладач університетів Нотр-Дам та Валпарейзо, США.

МИРОСЛАВ ПРОКОП — див. «Сучасність», ч. 7 (103).

ДАРІЯ РЕБЕТ — магістер юридичних наук, публіцистка, громадський та політичний діяч, живе в Німеччині.

ОЛЕКСАНДЕР СОЛЖЕНИЦІН — див. «Сучасність», ч. 7 (103).

МАРК СТРАНД (MARK STRAND) — молодий американський поет, автор книжки «*Reasons for Moving*» і редактор збірника «*Modern American Poetry*».

ЛЕСЬ ТАНЮК — режисер; після закінчення київського Інституту театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого працював у Москві; тепер на праці в одному обласному театрі Російської РФСР. (Стаття «Летаргія українського театру» передрукована з «Народного календаря 1969», Видавництво політичної літератури, Братіслава, 1969).

МАРКО ЦАРИННИК — поет «молодшого крила» Нью-йоркської групи; живе у Філадельфії, США; готує до друку збірку поезій «Узаміт ави».

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ — див. «Сучасність», ч. 2 (98).

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Марк Странд*. Причини рухатися (переклади *Марка Царинника*).
- 13 *Олександр Солженіцин*. В колі першому (II).
- 51 *Святослав Гордінський*. Про третій том «Історії українського мистецтва».
- 58 *Юрій Шевельов*. «Рік видання другий».

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

- 71 *Неллі Корнієнко*. Лесь Курбас.
- 86 *Лесь Танюк*. Летаргія українського театру.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 93 *Дарія Ребет*. Пряшівщина на перехресних шляхах.
- 111 *Мирослав Прокоп*. Конференція за збереження імперії і сталінізму.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- 118 Викриття критика (*Юрій Соловій*)

ПОВІДОМЛЕННЯ З УКРАЇНИ

- 119 Колишній вояк УПА пробував спалити себе на вулиці Києва.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 120 Не розроблено глибше та ширше (*Лариса М. Л. Онишкевич*). — Потрібне сьогодні видання (*Ростислав Хомяк*).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 Ще дві «відповіді» на лист творчої молоді (*В. П. Стахів*).
- 127 АВТОРИ ЦЬОГО ЧИСЛА.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

Велико-британія: S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Вийшов з друку перший том

АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор. Ціна: в картоновій оправі — 4,90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі — 5,90 амер. дол.

Незабаром появиться другий том цієї антології, ціна якої та сама.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опусту.

Замовлення на обидва томи просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.

Окремими книжковими виданнями появилися,
друковані в журналі «Сучасність», повісті

Олекси Ізарського

РАНОК

ВІКТОР І ЛЯЛЯ

ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор.; третя — 127 стор.

Ціна: 7,— нім. марок або 2,— амер. дол. за одну книжку; в інших країнах — у валюті, перерахованій на доларя.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва.